

UDK 32-05 (497.6) "1929/1939"
Izvorni naučni rad

POLITIČKA DJELATNOST MEHMEDA SPAHE OD 1929. DO 1939. GODINE

Husnija Kamberović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se na temelju izvora i literature rekonstruira politička djelatnost Mehmeda Spahe od vremena zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine do njegove smrti 1939. godine. Ovo razdoblje Spahine političke djelatnosti sagledava se u kontekstu općih političkih promjena u Jugoslaviji i stvaranja raznih političkih koalicija u kojima je Spaho često sudjelovao. Posebna pažnja je posvećena Spahinom odnosu prema diktaturi, te njegovo sudjelovanje u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, čiji je bio potpredsjednik i predsjednik Banovinskog odbora za Drinsku banovinu.

Ključne riječi: Mehmed Spaho, šestojanuarska diktatura, Sarajevske punktacije.

Metodološki pristup – stradalništvo političkih lidera

U općoj političkoj historiji smrt obično ne znači kraj, nego vrlo često početak. Pogotovo ako se radi o iznenadnoj smrti. Uz to, u Bošnjaka je tokom 20. stoljeća u političkoj historiji ostalo u memoriji da su njihovi politički lideri život završavali brzo, i pod prilično nejasnim okolnostima. Često se tu ostavljalo prostora za različita građenja predstava o ubojstvima, zavjerama i slično. Smrt Mehmeda Spahe prva je u tom nizu. Kasnije će Bošnjaci izgraditi nekoliko predstava o zavjerama protiv njihovih lidera. Spahu je slijedio Džemal Bijedić, koji je 1977. poginuo u avionskoj nesreći, a raširena

je teorija o zavjeri protiv njega. Nakon toga je i smrt Hamdije Pozderca 1988. okarakterizirana kao zavjera čija je on bio žrtva.

U ovoj priči ima mogućnosti za određene paralele. Pred odlazak u Beograd, uoči svoje smrti, Mehmed Spaho je bio jako zabrinut zbog najavljene mogućnosti da pregovori između Vladka Mačeka i krune mogu rezultirati podjelom Bosne i Hercegovine. Prije smrti 29. juna 1939. on je u Sarajevu sazvao jedan sastanak bošnjačkih prvaka, na kojem je govorio o pregovorima Cvetkovića i Mačeka koji bi se, prema njegovim informacijama, mogli završiti podjelom Bosne. "Bio je mnogo zabrinut. Nije ništa dobro predviđao. Izložio nam je da je skrenuo pažnju Kraljevskom namesništvu na težinu situacije i motivisao naš stav u ovome: Muslimani Bosne i Hercegovine žele iskreni sporazum Srba i Hrvata radi okončanja hrvatskog pitanja. Ali ni u kom slučaju ne bi mogli da dozvole da se Bosna i Hercegovina cepaju i dele bez pristanka naroda i njegovih predstavnika, ne samo Muslimana nego i Srba". Poslije duge diskusije Spaho je kazao kako će i dalje "nastaviti svoju borbu i ni u kom slučaju neće dozvoliti da Kraljevsko namesništvo donese jednu odluku koja nije po volji nama Muslimanima i našim interesima, pošto cepa pokrajine u kojima žive Muslimani i tako nas dovodi u tešku situaciju". Nakon ovoga sastanka Spaho je vozom otišao za Beograd i u hotelu "Srpski kralj" poručio kahvu, koju je odmah popio "i za sekundu bio mrtav". Njegova je smrt "strahovito djelovala na Muslimane", koji su bili zabrinuti informacijama kako se sprema podjela Bosne, a da se Bošnjaci o tome uopće ne konzultiraju. Zbog toga je jedna delegacija Bošnjaka, koju je vodio Uzeir-aga Hadžihasanović, koncem jula posjetila i srpskoga patrijarha Gavrila, kojom je prilikom izložila bošnjačke stavove o pitanju Bosne i Hercegovine. Njihov je stav bio "da ne žele ni u kom slučaju da se Bosna i Hercegovina cepaju". U tome su naišli na podršku patrijarha Gavrila, koji je, prema pisanju u svojim *Memoarima*, kazao: "Slažem se sa vama da Kraljevsko namjesništvo nije uzelo ispravan način u rešavanju hrvatskog pitanja. [...] Muslimani imaju pravo da se plaše za svoju budućnost, što je razumljivo i na svome mestu. Postavljanje granica između jedne iste pokrajine, smatram da je štetno, jer razbija sve ono što je dobro u toj pokrajini".¹

¹ *Memoari*. 1990. 144-165.

Prema istom izvoru, patrijarh je te želje Bošnjaka početkom augusta prenio namjesniku dr. Stankoviću, kazavši kako Bošnjaci «žele celinu države i ne dozvoljavaju ni u kom slučaju da se vrši cepanje Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata». Ideja patrijarha Gavrila je bila ne cijepanje Bosne nego njezino cjelovito ostajanje uz Srbiju. Namjesnik Stanković je ovaj razgovor sa patrijarhom prenio i ostaloj dvojici namjesnika i sredinom augusta obavijestio patrijarha kako namjesnici “nisu imali ništa da kažu protiv mišljenja Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Sve će biti u redu”. Naravno da ništa nije bilo uredu, budući da je potpisan Sporazum kojim je Bosna i Hercegovina podijeljena između Srba i Hrvata. Kasnija je literatura izgradila teoriju o ubojstvu Mehmeda Spahe zbog njegovog protivljenja podjeli Bosne i Hercegovine, koja se pripremala tokom pregovora između dr. Dragiše Cvetkovića i dr. Vladka Mačeka, koji su završeni potpisivanjem Sporazuma i Uredbom o Banovini Hrvatskoj.

Slična teorija o ubojstvu stvorila se i nakon smrti Džemala Bijedića. On je poginuo početkom 1977, u vrijeme prilično oštih kriza u političkom vrhu zemlje. On je na čelu savezne Vlade funkcionirao kao glavni Titov favorit čiju je podršku imao, pa će upravo to i biti jedan od razloga da su neki uvjereni da je Bijedićeva smrt dio zavjere. Prenosi se kako je Bijedić pred smrt u povjerenju govorio da će ga “ubiti” zato što “puno znam”.²

U sličnu priču se uklapa i smrt Hamdije Pozderca. Njega su neki već prozvali “šehidom”, mada bi to bilo jako teško dokazati. Međutim, nesporno je da je “Afera Agrokomerc” dovela do Pozderčeva političkog pada, a zatim i do iznenadne smrti početkom aprila 1988. u jednoj sarajevskoj bolnici.³

Ovaj uvod se činio potrebnim kako bismo progovorili o problemu lider-skog stradalništva, čemu su Bošnjaci u 20. stoljeću prilično skloni. U ovom članku želim istražiti Spahinu političku djelatnost u posljednjoj deceniji njegova života, kako bih otvorio novi ugao gledanja i na njegovu smrt 1939. godine.

² Bijedić B. *Dani*, 12.4.1999.

³ Crnovršanin H. i Sadiković S. 2007. 279. Oni i pogibiju Nurije Pozderca na Sutjesci 12. juna 1943. karakteriziraju kao smrt “koja je do danas ostala nerasvijetljena”. Slično je i sa smrću Rifata Burdžovića i još “mnogih drugih” Bošnjaka. Analizu političkog konteksta “Aferu Agrokomerc” i smrti Hamdije Pozderca vidjeti u: Mulaosmanović A. 2008. 181-211.

Doba nakon 1929. godine u životu dr. Mehmeda Spahe možemo promatrati u dva posve odvojena razdoblja. Prvo razdoblje, koje traje od zavođenja diktature 1929. do 1935, možemo podijeliti u dva kraća razdoblja: 1929-1932, koje karakterizira političko mirovanje Mehmeda Spahe; drugo razdoblje počinje 1933. i traje do 1935. godine, obilježeno je Spahinim opozicionim nastupom prema režimu. Vrijeme nakon 1935. doba je Spahina neprekidna sudjelovanja u vlasti. To je najznačajnije doba u Spahinoj političkoj aktivnosti, koje je dosad, uglavnom, bilo manje istraženo.

Mehmed Spaho 1929-1932. godine

Zavođenje šestojanuarske diktature i sudbina dr. Mehmeda Spahe

Zavođenjem šestojanuarske diktature 6. januara 1929. godine politički je život u Jugoslaviji ugašen, a sve političke partije koje imaju vjersko ili lokalno obilježje su zabranjene. Ipak, u zemlji su stvorena dva kruga opozicije: jedan je beogradski krug, koji je iz Srbije okupljao dio radikala vezanih za Glavni odbor Radikalne stranke, demokrate oko Ljube Davidovića i Zemljoradničku stranku oko Joce Jovanovića, dok je izvan Srbije ovom krugu pripadalo i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) sa Mehmedom Spahom, te Slovenska ljudska stranka (SLS) sa Antonom Korošecom nakon njegova izlaska iz Vlade Pere Živkovića u septembru 1930. godine. Zagrebački opozicioni krug su činili Hrvatska seljačka stranka (HSS) i Samostalna demokratska stranka. Za nas je od ključne važnosti u ovo doba vezanost Spahe za beogradski opozicioni krug, ali treba istaknuti kako se tu ne radi o nekoj čvrstoj organizaciji, kao što je to bilo u pitanju kod zagrebačkog opozicionog kruga.⁴ Zbog toga je sam dr. Mehmed Spaho prestao politički aktivno djelovati, odnosno postao je “ministar u penziji”. Za Spahin odnos prema šestojanuarskom režimu važno je spomenuti nekoliko činjenica. Prvo, nakon što je Kraljevim ukazom 6. januara 1929. uspostavljena nova Vlada, kojoj je na čelu bio komandant Kraljeve garde divizijski general Petar Živković, kao jedan od mogućih ministara u toj Vladi spominjao se i dr. Mehmed Spaho. Iz konteksta događanja može se zaključiti da je doista bilo pokušaja da se Spaho uvuče u

⁴ Stojkov T. 1969. 89.

Vladu. On sâm je 9. januara, dakle, svega tri dana nakon zavođenje diktature, prisustvovao svečanostima obilježavanja rođendana kraljice Marije, te 10. januara posjetio kralja i razgovarao s njim, ali nije tačno poznato o čemu su razgovarali. Ovdje je važno napomenuti da je obilježavanje kraljičina rođendana preraslo u pravu političku manifestaciju, te da je to bio prvi veliki događaj u doba šestojanuarske diktature. Možda ne bi bilo sporno što je Spaho prisustvovao tom prijemu, na kojemu je inače bilo oko 1200 gostiju, da čak 600 pozvanih nije odbilo prisustvovati tom događaju upravo zbog zavođenja diktature. Uz to je Spaho dan nakon toga posjetio Kralja! Iz jednog Spahinog razgovora sa njemačkim konzulom u Sarajevu Driefelom saznajemo da je Spahi doista nuđena pozicija ministra u Živkovićevoj Vladi, ali je on to odbacio zato što je od njega bilo zatraženo “da dâ svoj pristanak na podjelu Bosne”.⁵

Njemački konzul nije zabilježio da li je Spaho precizirao ko je to od njega i kada tražio, ali bi bilo teško zamisliti da kralj, baš u trenutku kada zavodi diktaturu kako bi očuvao jedinstvo zemlje, strateški bira Vladu kojoj bi u zadatak stavljao podjelu Bosne! Podjela zemlje na banovine uslijedila je devet mjeseci nakon toga! Prije bi se moglo zaključiti kako je ovakva Spahina izjava njemačkom konzulu bio njegov odgovor na Mačekovu izjavu datu novinarima, u kojoj je Maček optužio JMO i njezina potpredsjednika dr. Halid-bega Hrasnicu što su odbacili Mačekov prijedlog za preuređenje države, koga je on iznio uoči samog proglašenja diktature. Maček je, naime, 4. i 5. januara 1929. bio u audijenciji kod kralja i “iznio gledište da se kriza može riješiti samo temeljnim preuređenjem države, na bazi državno-historijskih i kulturno-historijskih teritorija (Slovenija, Hrvatska, Srbija, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija), sa zakonodavnom i izvršnom vlašću. Radi izvršenja tog programa imala bi se formirati nepolitička vlada, koja bi imala kraljevo povjerenje i pružala garancije da će se takvo državno uređenje izvršiti. Kad je kralj s Mačekovim prijedlozima upoznao šefove stranaka bivše vladine koalicije (a to bi značilo i lidera JMO dr. Mehmeda Spahu, op. H. K.) svi su bili saglasni u odbijanju preuređenja države i načinu kako je to izložio Maček”.⁶ Suština je bila u tome da je Maček tražio temeljito preuređenje države, ali bez saradnje sa strankama vladine koalicije, oslanjajući se isključivo na kralja. Zbog toga su

⁵ Šarac N. 1975. 192.

⁶ Boban Lj. 1974. I. 41-42.

stranke vladine koalicije i njihovi lideri odbacili taj prijedlog, a sve je to dobro došlo kralju da ukine Ustav i uvede diktaturu.

Kada su stranke vladine koalicije odbacile Mačekove prijedloge, a kralj uveo diktaturu, Maček je održao jednu konferenciju za novinare u Zagrebu, te je na toj konferenciji, između ostalog, kazao: *“Upozoren sam, da je dr. Hrasnica, da opravda to što je odbio moj prijedlog za preuređenje države, izjavio da je prijedlog odbio zato što on ide za diobom Bosne. Izjavljujem ovime, što je uostalom svakom čovjeku jasno, da moj prijedlog ide za uspostavom Bosne i Hercegovine onako, kako je bila prije podjele na oblasti. Da je zato Hrasnica moj prijedlog, za koji da je i u duši i on, odbio iz jednostavne kukavštine. Ako kada dođe do diobe Bosne, imat će to bosanski muslimani da samo zahvale kukavičkoj politici dr. Hrasnice i drugova”*.⁷ Maček ovdje ne spominje Spahu, nego Hrasnicu, ali je jasno da je Hrasnica razgovarao sa Mačekom uz Spahin pristanak i u skladu sa Spahinim uputama.

Za razumijevanja Spahina položaja neposredno nakon proglašenja diktature i pitanja da li je bio u kombinacijama za ministra u Živkovićevoj Vladi, te objašnjenja zbog čega nije ušao u Vladu, važno je napomenuti da se JMO uzdržala od bilo kakvog komentara na vijest o proglašenju diktature, čak je i list *Pravda* jednostavno prestao izlaziti. *“S obzirom na svoju tradicionalnu politiku i nastalu situaciju, vodstvo JMO se opredijelilo za liniju respektovanja režima ali s vidnom namjerom da prati rad drugih stranaka i ne dozvoli zaostajanje za njima, koje bi mogle ugroziti političku perspektivu vlastite organizacije”*.⁸ Veliki župan Sarajevske oblasti je 19. januara 1929. o držanju dr. Mehmeda Spahe pisao predsjedniku Vlade Petru Živkoviću sljedeće: *“Dosadašnji vođa biv. Jugoslovenske Muslimanske Organizacije, g. dr. Mehmed Spaho, u razgovoru koji je imao sa mnom, izražavao je nadu da će novo političko stanje doneti dobra narodu i državi. Smatrajući da je politička stranka, čiji je bio šef, samim zakonom prestala da postoji, - on mi je izjavio, da nema potrebe, da naročito vlasti provode rasturanje Jugoslovenske Muslimanske Organizacije. Rekao mi je i to, da su se odbori te stranke odmah sami rasturili i da su sa partijskih lokala skinuli partijska obilježja. I preko svojih organa proveravajući, uverio sam se u tačnost ovoga posljednjeg. G. Spaho mi je rekao i to, da po njegovom shvatanju, danas ne*

⁷ Šarac N. 1975. 263. (poziva se na *Jugoslavenski list* od 9. januara 1929).

⁸ Šarac N. 1975. 248.

*može i ne treba ni jedna politička stranka da postoji i radi, jer bi, kako on misli, postojanje jedne stranke logično izazivalo postojanje, stvarno i ako ne i formalno, i drugih stranaka, možda istih onakvih, kakve su do sada postojale. Za sebe lično gospodin Spaho mi je rekao, da će se on odmarati, pošto mu je odmor, sa pogledom i na stanje zdravlja, potreban. Od jednog lica, kome se može pokloniti vera, saznao sam, da je g. Spaho svojim dosadašnjim partijskim prijateljima u istom smislu govorio, savetujući ih da slušaju naredbe vlasti, ali je istovremeno svakom rekao i to, da svaki motri dobro na postupanje vlasti i da svaki slučaj nezakonitosti i nekorektnosti postupanja vlasti, dostavlja neposredno Njegovom Veličanstvu Kralju, u vidu žalbe”.*⁹

Upravo jednu takvu žalbu Spaho je početkom februara 1929. uputio kralju Aleksandru. Žalba je bila u formi pisma u kojemu Spaho obavještava kralja o smjenama općinskih vlasti po Bosni i Hercegovini. Ovo pismo bi se moglo protumačiti na dva načina: prvo, ono je dokaz osjećaja vlastite političke odgovornosti za događaje koji se odvijaju u zemlji, pa se želi skrenuti pažnja kralju o potrebi da se takva politika odbaci, jer je štetna po interese države; s druge strane, ovo pismo sadrži i određenu dozu servilnosti i ukazuje kako je Spaho i u to vrijeme nastojao zadržati komunikaciju sa ključnim političkim centrom moći u državi – kraljem.¹⁰

Sasvim je sigurno da Spaho u ovo vrijeme neposredno nakon zavođenja diktature politički nije aktivan i da se izravno ne suprotstavlja novouspostavljenoj diktaturi. Policija, koja je Spahu dobro pratila, u jednom izvještaju konstatira kako on ni u vrijeme privatnog posjeta Istanbulu, gdje je boravio od 18. aprila do 11. maja 1929, nije ništa radio “protiv današnjeg režima i poretka u državi”.¹¹ U izvještaju od 20. marta 1929. Policijska direkcija je izvijestila velikog župana Sarajevske oblasti Milana Nikolića da Spaho zalazi u prostorije *El Kamera* i tamo sa svojim prijateljima igra domina i karata. “Zatim zalazi u dućan trgovca i člana bivšeg vodstva ove stranke Uzeir-age Hadžihasanovića, gde se sigurno razgovara o politici i daju upute za držanje bivšim partijskim pristašama. Za vrijeme postavljanja novog opštinskog vijeća koncem januara ove godine Uzeir-age Hadžihasanović dolazio je u dućan opštinskog vijećnika

⁹ ABiH, VŽSO, Pov. br. 71/1929; Usporedi: Šarac N. 1975. 263.

¹⁰ Usporedi: Imamović M. 1997. 507.

¹¹ Šarac N. 1975. 248.

Ahmed-age Kumašina i govorio mu, sigurno se nećeš primiti dužnosti opštinskog vijećnika, a isto tako vrlo nezgodnim riječima se je izrazio za Nezir-agu Ahmetaševića, što se je primio ove dužnosti”. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu je 16. maja 1929. javljala velikom županu Sarajevske oblasti da Spaho održava stalne kontakte sa svojim ranijim partijskim prijateljima i da se stalno viđa u društvu sa dr. Šefkijom Behmenom, dr. Mahmudom Behmenom, dr. Halid-begom Hrasnicom i drugim, da stalno zalazi u prostorije muslimanskog društva *El Kamer* i prima svoje prijatelje u svom stanu.¹²

Spaho je, međutim, uporno odbijao sve zahtjeve novinara za intervjuima, ali je u razgovoru sa S. Watsonom u četiri oka izrazio nezadovoljstvo postojećim režimom.¹³ Inače, ovaj se razgovor obavio u stanu dr. Mehmeda Spahe. Dijelu ovoga razgovora prisustvovao je i Obren Vukmanović, profesor sarajevske Gimnazije. Prema izvještaju Policijske direkcije od 27. juna, Spaho i Watson su se susreli 26. juna u 15:00 sati. “Dr. Watson pokušao je odmah da čuje mišljenje dr. Spahe o našim političkim prilikama, ali dr. Spaho u svojim odgovorima bio je više nego zakopčan. Vukmanović je mislio, da je on smetnja slobodnom razgovoru, radi čega se povukao u susjednu sobu, ostavivši dr. Watsona nasamo sa dr. Spahom. Dijalog između ove dvojice trajao je do 16 čas nakon čega je dr. Watson, u pratnji Vukmanovića, napustio stan dr. Spahe. Ostavši sam sa dr. Watsonom, upitao ga je Vukmanović o impresiji, koju je dobio iz razgovora sa dr. Spahom, a dr. Watson je odgovorio, da je dr. Spaho izbegavao političke razgovore, upuštajući se samo u objašnjavanje kulturnog i ekonomskog stanja bos. her. Muslimana”. Ali, u izvještaju od 30. juna veliki župan je zapisao da je naknadno, i to posrednim putem, saznao kako je tekao razgovor Spahe i Watsona. “Na osnovu jedne izjave, koju je o razgovoru g. Watsona i g. Spahe dao u razgovoru sa jednim prijateljem g. Šahinović Meho, lični sekretar g. Spahe i njegov bliski rođak, g. Spaho se pred Watsonom izjašnjavao protivu današnjeg režima u našoj Državi, a uzgred je napadao i Ministra Pravde g. Srškića, predstavljajući ga kao neprijatelja Muslimana”.¹⁴ Zbog toga ne bi trebalo isključiti mogućnost da je u okolnostima šestojanuarske diktature, u kojoj je Srškić od početka imao veliki utjecaj, neprijateljstvo Srškića i Spahe

¹² ABiH, VŠSO, 2486/29.

¹³ Šarac 1996. 181.

¹⁴ ABiH, VŠSO, Pov. br. 1607/1929.

moglo utjecati na Spahin izostanak iz vlasti.¹⁵

Mada mnogi ukazuju kako je u ovo doba diktature Spaho najveći dio vremena posvećivao filateliji,¹⁶ neki podaci ukazuju kako ipak njegov interes za politiku nije posve prestao. Policijski izvještaji svjedoče kako je Spaho primao posjete prvaka JMO, ali dugo nije javno istupao. Ban Vrbaske banovine, Svetislav Tisa Milosavljević, u svojim je *Memoarima* zabilježio da je Spaho, ministar u penziji, posjetivši sa porodicom Banju Luku, 4. maja 1930. posjetio i bana, a ban, koji je, inače, 1927. i 1928. bio skupa u Vladi sa Spahom, o tom posjetu je referirao kralju Aleksandru u audijenciji 15. juna 1930. godine. U tom razgovoru Spaho je, prema Milosavljevićevoj interpretaciji, “sadanju podjelu države na banovine smatra(o) jednom velikom državnim potrebom, sa kojom se muslimani, iako su razbijeni i pocepani, moraju miriti. Jako mu je samo žao, što je njihov verski zakon osakaćen i to bez ikakve potrebe. Dalje (Spaho, op. H. K.) veli da su sve konfesije u zemlji, sem muslimana, dobile što je trebalo, a muslimani su izgubili prava koja su pod okupatorima (tj. u doba austrougarske vladavine, op. H. K.) imali. Dr. Spaho nalazi da je svemu ovome kriv ministar pravde dr. Srškić, koji tu osvetu nad muslimanima izvodi iz ličnih razloga i po jednom planu”. Ban Milosavljević kaže da je taj dio njegova ekspozee “kralj (je) pažljivo saslušao, ali nije ništa primetio”.¹⁷

¹⁵ Ribar I. 1949. 28. Ribar piše kako je zavođenje diktature zastrašilo vodstvo JMO, a da je Milan Srškić, koji je bio veliki protivnik uopće postojanja neke posebne muslimanske političke organizacije, bio ključna osoba u potiskivanju Spahe iz vlasti. “Srškić je jedva dočekao čas da se na svakom koraku može osvetiti muslimanima za, kako se govorilo, zločine koje su izvršili protiv srpstva. On je vodstvo i prvake kadikad dijelio od samog muslimanskog stanovništva, tvrdeći da je vodstvo to koje muslimanima želi da nametne separatizam i ‘turski’ mentalitet, i koje zahvaljujući tome zadobija pri izborima masovno muslimansko povjerenje. Srškić je pojedine u vodstvu, a naročito Spahu, zvao Turcima koji iskorišćavaju islam u svoje partijske separatističke ciljeve”.

¹⁶ Zna se da je tokom 1930. neke serije markica Spaho kupovao iz Istanbula (BIS, MH, Privatna korespondencija). Neke markice Spaho je kasnije prodavao. Tako je, naprimjer, Lujo J. Mohr iz Beograda 13. 3. 1935. pisao Spahi da pristaje od njega kupiti jednu englesku markicu “ostatke Vaše nekadašnje zbirke” po cijeni od 550 dinara (BIS, MS, Ministar, dok. 3/1935). Međutim, on je i dalje prikupljao markice i fotografije. Fadil Začiragić iz Jajca je 15. 7. 1935. poslao Spahi jedan album fotografija koje je sa putovanja po Južnoj Americi, Kini i Japanu načinio mornar Derviš Kršlak i poklonio Spahi.

¹⁷ Milosavljević. S.T. 2005. 55.

No, vrijedilo bi se malo zadržati na ovom podatku koga donosi ban Milosavljević, jer on predstavlja dodatni argument tezi da je Mehmed Spaho između dva svjetska rata «uvijek bio blizak vrhu jugoslavenske politike».¹⁸ Mustafa Imamović kao argument toj tezi navodi i pisanje Dragoljuba Jovanovića, koji je tvrdio kako je kralj Aleksandar Mehmeda Spahu “pazio skoro isto koliko Korošca”, jer je “muslimansku Bosnu, dakle Bosnu uopće, mogao imati u vlasti samo preko Spaha ili nekog od Kulenovića”, s obzirom da su se sa muslimanima “više nego sa Slovencima mogli ucjenjivati Hrvati”.

Ovaj bi Spahin susret sa banom Milosavljevićem mogao ukazivati i na Spahine namjere da u vrijeme diktature, premda je bio sklon saradnji sa beogradskim opozicionim partijama, ne prekine sve veze sa vladajućim vrhom jugoslavenske politike, s obzirom da je znao da će ban Milosavljević njegovo mišljenje prenijeti kralju Aleksandru. No, u to je vrijeme kralj pokušavao političku krizu riješiti na drugačiji način, te uopće nije komentirao banove interpretacije razgovora sa Mehmedom Spahom, više vjerujući Srškićevim nego Spahinim konceptima rješavanja jugoslavenske krize. Suočen s takvim ignoriranjem, Spaho je ostao izvan vladajućih struktura u doba šestojanuarskog režima, ali je sve do 27. septembra 1931. godine uporno izbjegavao javno istupati. Tek će se tada on oglasiti, potpisujući zajednički proglas s ostalim opozicionim liderima (A. Stanojević, Lj. Davidović, J. Jovanović, A. Korošec, M. Spaho), kojima u formi “saopštenja političkim prijateljima” poziva na apstinenciju od izbora za Narodnu skupštinu, jer “novi Ustav i politički zakoni koji su slijedili posle njega ne omogućuju da na izborima za Narodnu skupštinu dođu do izražaja prave želje i pravo raspoloženje naroda”.¹⁹ Ipak, policijski su izvještaji ukazivali kako je Spaho pred novembarske izbore 1931. jednim pismom preporučio svojim pristašama da izađu na izbore. Uprava policije u Sarajevu je 6. novembra 1931. godine obavijestila Kraljevsku bansku upravu da je došla u posjed jednog pisma koje je Mehmed Spaho uputio Uzeir-agi Kreči, trgovcu u Sarajevu. U tom pismu Spaho, između ostalog, kaže: “Sad u nedelju su izbori za taj beogradski kodoja parlament. Glasali mi muslimani ili ne glasali, isti će poslanici biti izabrani. Ako diktatorska lista ne bude imala dosta glasova, Beograd i diktatorska štampa svaliće svu krivnju na nas muslim-

¹⁸ Imamović M. 2008. 135. bilješka 4.

¹⁹ Stojkov T. 1969. 121.

mane, koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz kralja, da se zbog nas ne može naći zajam u inostranstvu itd. Zbog toga svega okrivice nas muslimane, i Srbi će početi sa svojim starim metodama, sa progonima protiv nas. Da se tome svemu izbjegne i da pokažemo našim neprijateljima, da smo i mi na kraju krajeva za ovu Državu i za Kralja, iako smo protiv Diktature, to Te molim poruči našim prijateljima da u što većem broju izađu svi u nedelju na izbore i da glasaju makar i preko srca – za ovu jednu jedinu listu, koja je postavljena. To ih ne košta ništa, a otklonićemo od sebe svaku odgovornost. Današnji režim tako i tako ne može dugo trajati i mi ćemo pričekati još nekoliko mjeseci, pa ćemo opet uzeti vođstvo u svoje ruke”²⁰

Mehmed Spaho je 7. 12. 1931. na poziv velikog muftije Emin el-Huseinija, skupa s Uzeir-agom Hadžihasanovićem i Hasan-agom Nezirhodžićem, prisustvovao Sveislamskom kongresu u Jerusalemu. Cilj kongresa je bilo “skretanje pažnje islamskog svijeta na veliku zaostalost u kojoj se nalaze muslimani, u moralnom, socijalnom i političkom pogledu, iznalaženje puteva za izlazak iz posvemašnje letargije i depresije, ali i stvaranje pritiska na kolonijalne vlasti da respektuju prava i slobode raznih naroda u svojim kolonijama i dominionima”. Vlasti su odobrile učešće jugoslavenskih muslimana na planiranom jerusalimskom skupu, a odlukom Vrhovnog starješinstva od 21. 11. 1931. na Sveislamski kongres u Jerusalimu kao zvanični predstavnici Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, opskrbljeni potrebnim uputstvima i instrukcijama, upućeni su predsjednici Ulema-medžlisa u Skoplju i Sarajevu Vejsil ef. Ališan i Salim ef. Muftić. Osim te zvanične delegacije Islamske vjerske zajednice na Kongres su krenuli i pojedini političari i trgovci, poput dr. Mehmeda Spahe, Uzeir-age Hadžihasanovića i Hasan-age Nezirhodžića. Uprava policije u Sarajevu izvijestila je Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine (22. 11. 1931) da su spomenuta trojica jutarnjim vozom u 6:50 zajedno otputovala preko Užica i Caribroda za Carigrad, odakle putuju na Muslimanski kongres u Jerusalem. U izvještaju je konstatirano da sva trojica imaju uredne putne isprave, Nezirhodžić i Hadžihasanović pasoše uprave, a Spaho diplomatski pasoš, koji je dobio prilikom svog zadnjeg boravka u Beogradu. Bez ikakve

²⁰ ABiH, KBUDB, Pov. br. 4045/1931; Teško je posvjedočiti da li je ovo pismo vjerodostojno, jer na kraju je samo navedeno ime Mehmeda Spahe, ali nedostaje vlastoručni potpis. Ipak, s obzirom da su se ovakva pisma širila ona su mogla imati određenog utjecaja na muslimane prilikom izbora. Kemura I.(1986. 206.) ne sumnja u vjerodostojnost ovoga pisma.

dramatizacije, Banska uprava je tek upoznata da je o njihovom odlasku za Jerusalem šifriranom depešom obaviješteno Odjeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu.²¹

U Jerusalemu su jugoslavenski predstavnici uzeli aktivno učešće u radu kongresa, koji je trajao od 7. do 17. 11. 1931. Više muslimana iz Bosne i Hercegovine imenovano je u kongresne odbore, poput žepačkog muderisa hafi-za Hamida ef. Muftića, koji je uzeo učešća u radu Odbora za poziv i upute, odnosno dr. Mehmeda Spahe, koji je radio u Odboru za kulturu i Islamsku zajednicu. Kako je kongres bio zamišljen kao početak šire akcije na sređivanju vjerskih, ekonomskih i društvenih prilika muslimana, formiran je i Izvršni komitet kongresa, u koji je ušao predsjednik Ulema-medžlisa u Sarajevu Salim ef. Muftić. No, nema obavijesti o konkretnom učešću jugoslavenskih predstavnika u postkongresnim aktivnostima.²²

Mehmed Spaho 1932-1935. godine

Oživljavanje političke djelatnosti 1932-1933. godine

Nakon “otopljavanja” političke situacije u zemlji uvođenjem kakvog-takvog ustavnog stanja 1931. godine i Mehmed Spaho se značajnije aktivira. Njegova je pozicija u ovo doba prilično ambivalentna: on se nalazio u procjepu između saradnje sa dijelom radikala ili saradnje sa Seljačko-demokratskom koalicijom, koju su sačinjavali HSS i Samostalna demokratska stranka. Izgleda da je Spaho na veće koncesije ipak mogao računati od strane radikala, jer radikali njega nisu doživljavali kao ključnog konkurenta (za radikale su ključni konkurenti bili demokrati). Nakon donošenja Septembarskog ustava beogradski opozicioni krug nastojao je sklopiti neki dogovor kako bi mogao eventualno doći na vlast i to bez Seljačke demokratske koalicije (SDK), odnosno bez dr. Vladka Mačeka.²³

Međutim, Maček je čak pokušavao u koaliciju privući i srpske radikale Ace Stanojevića, koji su bili opoziciono pozicionirani spram vlada koje su funkcionirale u vrijeme šestojanuarske diktature. Seljačko-demokratska ko-

²¹ Jahić A. 2007.

²² Jahić A. 2007.

²³ Stojkov T. 1969. 189.

alicija nastojala je okupiti opozicioni front nudeći saradnju, uz Demokratsku stranku, prije svih Spahi i Korošecu. Sâm Spaho je početkom 1932. godine nekoliko puta boravio u Beogradu, a Uprava policije u Sarajevu je «iz krugova bliskih dr. Spahi» doznala kako je on svojim prijateljima govorio “da je pozivat na saradnju u Vladi, ali da taj poziv nije mogao prihvatiti smatrajući, da je njegov ulazak u Vladu preran i da su uslovi za ulaz u Vladu bili teški”.²⁴

U maju 1932. pojavile su se informacije da su najbliži kraljevi krugovi spremni inicirati formiranje jedne političke organizacije, čije bi jezgro činila Radikalna stranka, a obuhvatila bi još i demokrate, zemljoradnike, JMO i SLS.²⁵ Tokom aprila i maja bili su prilično intenzivni kontakti predstavnika tih pet stranaka, s tim da treba naglasiti kako je u ime dr. Mehmeda Spahe sve aktivnosti u Beogradu vodio dr. Šefkija Behmen, koji je čak poduzimao i zajednička putovanja po zemlji, Srbiji prije svega, sa predstavnicima rukovodstava ostalih partija beogradske političke opozicije.²⁶ U isto je vrijeme (maj 1932) kod Mačeka došao dr. Šefkija Behmen i s njim razgovarao o idejama koje se čuju, a vezane su za podjelu Bosne i Hercegovine. Na te Behmenove strahove Maček je odgovorio da će samo Muslimani biti krivi ako do podjele Bosne i Hercegovine dođe. “Vi se uvijek držite sa Beogradom, a daleko od Zagreba, samo ovako skrovito dolazite opipavati bilo. Čim vas zovu u vladu idete kao ovce na sol i ne obazirete se na Hrvate, a kad vas izbace iz vlade onda idete s opozicijom beogradskom da možete se prikriti plaštem *srpske* opozicije [...] Pa šta tražite od nas; ne možemo ići za vama, koji se nas čuvate kao kuge i pomažete Beogradu protiv nas direktno i indirektno, a da odbijemo tamošnje Hrvate, koji do posljednjeg čovjeka drže s nama do kraja. Ukratko, naš je program ovaj: Mi tražimo Bosnu-Hercegovinu za Hrvatsku na temelju hrvatske većine – Katolici i Muslimani – ako se to ne bi moglo postići mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da B-H u cjelini ostane i dobije autonomiju”.²⁷ Moguće da su i takvi Mačekovi stavovi mogli utjecati na Spa-

²⁴ BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kr. banskoj upravi Drinske banovine, Pov. br. 643/32, 1. aprila 1932.

²⁵ Boban Lj. 1974. I. 82.

²⁶ Stojkov T. 1969. 201.

²⁷ Boban Lj. 1974. I. 84. Ante Trumbić je tada zabilježio kako je zanimljivo da Mehmed Spaho nikako ne dolazi u Zagreb, nego tamo šalje dr. Halid-bega Hrasnicu ili dr. Šefkiju Behmena

hinu izjavu, datu prilikom razgovora sa poznatim britanskim arheologom Arthurom Johnom Evansom, koji je u junu 1932. posjetio Jugoslaviju. Navodno je Spaho, razgovarajući s Evansom o načinu uređenja jugoslavske države, kazao: "Federacija ili separacija".²⁸

Druga polovica 1932. obilježena je velikom političkom aktivnošću opozicije, što je rezultiralo nizom tzv. punktacija (od Slovenije do Crne Gore), što je znatno utjecalo i na političko buđenje u Bosni i Hercegovini, ali je ovdje sve išlo dosta sporo, a Mehmed Spaho je jako dugo kalkulirao u vezi s tim. Zapravo su se i Korošec i Spaho u ovo vrijeme odbijali izjasniti o Zagrebačkim punktacijama, što je Maček shvatio kao odobravanje. "Korošec i Spaho šute, ali svakako ne daju nikakva glasa protiv. To može značiti, da odobravaju u sebi, samo što u ovoj uzbuđenosti u Beogradu, neće iz taktike da se izlažu". Ante Trumbić je zabilježio da Korošec i Spaho, po tome što ne prigovaraju Punktacijama, zapravo ih podržavaju.²⁹

Prema svjedočenju jednog savremenika, u Zagrebu su hrvatski lideri jako zamjerali Spahi zbog tog kalkuliranja, zbog čega je jedna grupa mladih aktivista, koju su sačinjavali Muhamed Pilav, Muhamed Čaušević i Mesud Čohadžić, krenula u Sarajevo o tome razgovarati sa Spahom. Pilav u svojim sjećanjima piše:

"Spaho nas je primio u kancelariji Mahmuda Behmena, koji je bio narodni zastupnik. Došao je tu i gradonačelnik Bičakčić. Rekosmo Spahi kako se i mi priključujemo kritikama na režim. Ja kažem: "U Zagrebu se pitaju, i mi se pitamo, zašto Vi šutite. Došli smo Vas zamoliti da i Vi stavite svoj potpis na Punktacije". Spaho će na to: "E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim prijateljima Srbima; lako je onima u Sloveniji, oni su jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija – oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovoga režima. Eno Milana Srškića – kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni". Pa se okrene meni: "A kako ti to zamišljaš?"

kao svoje emisare koji prikupljaju informacije za njega. (Boban Lj. 1974. I. 138. nap. 89). Uporedi i: Išek T. 1991. 101.

²⁸ Boban Lj. 1987. 135. bilješka 112.

²⁹ Boban Lj. 1989. 76.

Ja kažem: "Treba se odvojiti od Bizanta jednom zauvijek. Granica je Drina, i toga se valja držati. Nikad mi s njima u zajedništvu sreće nećemo imati". Spaho me pogleda iskosa: "Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici! Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti".³⁰

U to je vrijeme u Sarajevo stigao i Juraj Šutej s ciljem da nagovori Spahu da podrži Zagrebačke punktacije Seljačko-demokratske koalicije, u kojima su istaknuti zahtjevi za preuređenjem države. Šutej je najprije uspio nagovoriti braću Šefkiju i Mahmuda Behmena, nakon čega su sva trojica uvjerovali Spahu u nužnost takvog poteza, ali je to Spaho u početku odbijao.³¹

Konačno, u januaru 1933. Mehmed Spaho je obznanio posebnu rezoluciju JMO, koja se u literaturi ponekad naziva i Spahine punktacije. Punktacije su po Bosni i Hercegovini rasturane 26, 27. i 28. januara 1933. godine. U njima je Spaho izrazio svoj stav i stav JMO, a u ime svih Muslimana Bosne i Hercegovine, o uređenju jugoslavenske države i poziciji Bosne i Hercegovine. U tim punktacijama se kritizira centralističko uređenje države, te zastupa decentralizirana država ravnopravnih političko-historijskih jedinica, u kojoj bi Bosna i Hercegovina "kao najstarija historičko-politička jedinica [...] bila jedna od tih ravnopravnih jedinica".³²

Zbog ovih Punktacija Uprava policije je 31. januara 1933. izrekla Spahi 20 dana zatvora i 20 dinara takse na presudu. No, Spaho se 7. februara 1933. žalio Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine na tu presudu. Spaho je u svojoj žalbi navodio da tekst Punktacija nije bio namijenjen za javnost, te da je u javnost dospio bez njegovog znanja. Međutim, Banska je uprava zaključila kako su te Punktacije (odnosno Deklaracija, kako ju je Spaho zvao) politički akt nastao na političkom sastanku, mada je Spaho tvrdio kako to nije bio nikakav politički sastanak, nego samo njegovo savjetovanje sa istomišljenicima.

³⁰ Pilav M. 1996. 12-13.

³¹ Stojkov T. 1969. 224.

³² Prijepis ovih Punktacija iz zbirke Hinke Krizmana koristio je Ljubo Boban u svom radu *Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija* (ČSP, 1/1971), a kasnije su objavljene i u njegovoj knjizi *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* (str. 49). Jedan prijepis sačinila je i Kraljevska banska uprava Drinske banovine i 6. februara 1933. dostavila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd (ABiH, KBUDB, Pov. br. 444/33).

Zaključivši da se radi o političkom sastanku, na koji Spaho nije imao pravo, Uprava je zaključila da je presuda Policije nezakonita, te mu je odredila kaznu po drugom zakonu – 20 dana zatvora i 5000 dinara novčane kazne. Spaho je kaznu izdržavao od konca februara, te je 18. marta pušten nakon odslužene kazne. “Prilikom puštanja dr. Spahe i dr. Hrasnice iz policijskog zatvora nije ih niko do kuće ispratio, a sutradan na 19. marta posjetilo ih je nekoliko njihovih prijatelja i gotovo čitava rodbina”. Prema tvrdnjama Uprave Sarajevske policije, Spaho i Hrasnica su za vrijeme izdržavanja kazne “imali posebne zračne ćelije sa vlastitom posteljinom i hranom. Posjećivala ih je u manjoj mjeri i njihova rodbina, a druga lica nisu se gotovo ni prijavljivala za posjetu”. Policija je posebno naglašavala kako je 13. marta Spaho svoj 50. rođendan proveo u zatvoru, te je dobio 57 čestitki, što je policija navodila kao dokaz da on nema veliki utjecaj među Muslimanima.³³

Ono što je važno primijetiti vezano uz našu temu jeste to da je Spahin politički utjecaj sve više jačao u muslimanskim masama, mada treba imati u vidu da je i tada muslimanska zajednica još uvijek politički pocijepana. Prema tromjesečnom izvještaju od 3. jula 1932. o stanju u Tešnju, kako srezu tako i gradu, formirana su dva tabora: “s jedne strane Srbi-pravoslavci sa malim i to veoma malim brojem muslimana, a još manjim brojem katolika. S druge strane muslimani i katolici, s zavidnim naznačivanjem Hrvata kojima i prećutno Muslimani, iako većina, ustupaju vodstvo ovog pokreta i slušaju ih”. Konstatira se kako Muslimani i Hrvati kritiziraju aktuelno stanje, pa se čak «svako druženje sa iskrenim pristalicama sadašnjosti, sa Srbima, izbjegava. Tako se ponaša i sveštenstvo. Muslimansko življe, kao većina, tromo i luta”. Sreski načelnik ističe kako je stanje među seljacima mirno, oni su zaokupljeni svojim problemima, i u toj zaokupljenosti vlastitim problemima “spontano” ulaze u novu Jugoslavensku radikalno-seljačku demokratiju, koja će ubrzo promijeniti ime u Jugoslavenska nacionalna stranka, ali je problem u općinskoj upravi u Tešnju. Načelnik ima samo riječi kritike za predsjednika općine, koga naziva “živim mrtvacem” i neobično lijenim čovjekom bez ikakvog ugleda, ali “vjernog slugu Adem-me Mešića”.

³³ BIS, MS, Policijski izvještaji od 1. februara 1933 i 19. marta 1933. Vidjeti i ABiH, KBUDB, Pov. br. 618/33.

U izvještaju o političkoj situaciji u srezu Doboj od 3. januara 1933. godine načelnik sreske ispostave veli da je evidentirao 12 "čisto antidržavnih lica", među kojima je i Adem-aga Mešić. Za njega kaže da je "zloglasni krvolok srpskog naroda, ne samo u Bosni, gde je živio i radio kao habsburški poverenik i počasni dvorski savetnik, nego i naroda u Srbiji, u kojoj je prolio mnogo krvi, ne samo na bojnim poljima, nego i u pozadini, u selu Kalesiji blizu Cera, gde je zapalio jednu srpsku kuću, u kojoj se je nalazilo 12 žena i dece, te su svi u toj kući izgoreli". Prema ovoj interpretaciji, Adem-aga je 1914, uoči rata, podnio molbu Potjoreku da mu dodijeli čin rezervnog oficira i odobrenje da o svom trošku skupi 1000 dobrovoljaca. Čak se navodi kako je, navodno, Potjorek izdao naredbu jednom oficiru da obuči Adem-agu vojnoj vještini. Navodno je Adem-aga prošao jednomjesečnu vojnu obuku u Doboju. Nakon toga je Adem-aga od Potjoreka dobio čin rezervnog poručnika i dopušteno mu je da okuplja dobrovoljce. Okupio je 1000 dobrovoljaca, snabdio ih o svom trošku odijelom, hranom i mjesečnom plaćom i poveo ih preko Drine u Srbiju, ali je u prvom okršaju sa srpskom vojskom gotovo polovica njegovih dobrovoljaca poginula. Nakon toga je, prema ovom mišljenju, Mešić vratio svoje dobrovoljce, ponovo mobilizirao nove pristalice kako bi dostigao broj od 1000 dobrovoljaca i s njima sudjelovao u Bici na Ceru protiv srpske vojske. Na Ceru je poginula većina njegovih dobrovoljaca, "pa je pri odstupanju kroz selo Kalesiju zapalio ovu srpsku kuću i nevine žene i decu u njoj. Još ima živih očevidaca u Doboju, koji su ova nedjela Mešića gledali, i koji su to meni, geometru Simiću i šumskom referentu Ceriću letos pričali u selu Barama".

Uz Mešića, kao važnog antidržavnog aktivistu u Tešnju, u izvještaju se spominje Bećir-beg Đonlagić, koji se deklarirao kao Hrvat islamske vjeroispovijesti. Njih dvojica su, prilikom posjete nadbiskupa Šarića srezu Tešanj, došli u Sivšu i pozdravili se sa Šarićem, žaleći mu se "na zlu sudbinu zbog podčinjenosti Srbima u Beogradu". Nakon toga je Šarić, na Mešićev poziv, došao u grad Tešanj, mada je to bilo izvan prvobitnog programa, i pozdravio Mešića, pred velikim brojem građana, riječima: "Dragi i plemeniti Adem-aga, došao sam kao Bošnjak iz Travnik i tvoj lični i idejni prijatelj, da te pred cijelim ovim svijetom poljubim i time pokažem naše duhovno jedinstvo, da ti pomognem u tvojim plemenitim stremljenjima".³⁴

³⁴ ARS, Vrbaska banovina, Izvještaji o opštoj političkoj situaciji sreskih referenata 1929-1941. godine, II-10.

Početkom januara 1933. objavljene su takozvane Spahine ili Sarajevske punktacije, u kojima se traži uređenje jugoslavenske države na principu političko-historijskih jedinica, što je podrazumijevalo i cjelovitost Bosne i Hercegovine i njenu ravnopravnost sa ostalim jedinicama jugoslavenske države. Zbog ovih punktacija Spaho je 1. 2. 1933. osuđen na 20 dana zatvora, a i novčano je kažnjen sa 5000 dinara. Skupa s njim u sarajevskom zatvoru je bio i dr. Halid-beg Hrasnica. Te je godine predsjednik Vlade bio dr. Milan Srškić, a ban Drinske banovine Velja Popović.³⁵

Dr. Mehmed Spaho 1935-1939. godine

Stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice i političko stanje Bošnjaka

Početak stvaranja Jugoslavenske radikalne zajednice kao političke formacije putem koje će Mehmed Spaho izaći iz opozicije i ponovo ući u Vladu pada prije petomajskih izbora 1935. godine. Već u proljeće 1934. kralj Aleksandar je shvatio da rješenja koja je nudio od 1931. nisu dovoljna za rješenje jugoslavenske krize, i zbog toga je nastojao pronaći pogodnu političku ličnost preko koje bi okupio dio radikala i još nekih nesrpskih stranaka radi stvaranja nove političke stranke koja bi preuzela na sebe zadaću stabiliziranja stanja u zemlji. Ta je ličnost bio Milan Stojadinović, koji je trebao okupiti različite frakcije Radikalne stranke i povezati ih sa slovenskom grupom dr. Antona Korošeca, kako bi ta nova grupa dobila neki jugoslavenski karakter. Stojadinović u svojim memoarima svjedoči kako je on iz istih razloga u tu političku kombinaciju nastojao uključiti i političku grupu oko Mehmeda Spahe, ali kralj Aleksandar, navodi Stojadinović, "nikako nije hteo da čuje za muslimane iz razloga koji mi ni onda, a ni danas, nisu jasni".³⁶ Ipak, u februaru i martu 1934. godine bilo je intenzivnih razgovora između predstavnika Radikalne stranke oko Glavnog odbora, SLS i JMO o stvaranju nove političke partije, a predviđalo se da i dio Hrvata iz tzv. Narodnog kluba postanu dio te nove političke kombinacije. Uprava policije u Sarajevu je 28. februara 1934. obavještavala Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine da je dr. Mahmud Behmen 24-25. februara boravio na Hvaru, gdje se susreo sa dr. Antonom Korošecom i

³⁵ "Tri kraljevska ministra u zatvoru". *Pravda*, br. 12, 26. marta 1937.

³⁶ Stojadinović M. 1970. 273.

prenio mu poruku dr. Mehmeda Spahe vezano za političku saradnju dijela Radikalne stranke, Spahe i Korošeca.³⁷ S obzirom da je Korošec u to doba bio konfiniran na Hvaru i pod policijskom pratnjom, policijski izvještaji o ovome su kontradiktorni i mogli su biti posljedica Korošecovog namjernog skretanja pažnje policiji u krivom pravcu. Naime, dok je 28. februara Uprava Sarajevske policije jasno naglašavala da je dr. Mahmud Behmen na Hvar došao sa Spahinom porukom i namjerom da se sa Korošecom i dijelom radikala formira nova politička stranka, u izvještaju od 1. marta policija, uz detaljan pregled kretanja Behmena i Korošeca, zaključuje kako ovaj njihov susret nije stvarao temelje za stvaranje te nove političke stranke. Policija je “od pouzdanih osoba” doznala kako se Korošec iznenadio tom dolasku, te kako je on smatrao da su braća Behmen više naklonjeni saradnji sa Demokratskom strankom Ljube Davidovića, a ne dijelu radikala. Za Spahu je, prema ovom policijskom izvještaju, Korošec kazao kako je “jedna sfiga i da ne pokazuje uopšte nikakve aktivnosti”.³⁸ Prema drugim informacijama, Korošeca je posjetio i dr. Spaho lično, kao i neki radikalski političar iz Beograda “koji su dr. Korošecu saopštili, da su se dva zavađena krila bivše Radikalne stranke izmirili i da danas zajedno sarađuju”.³⁹

Izgleda da je u vrijeme tih pregovora sâm dr. Mehmed Spaho u nekoliko navrata putovao u Beograd na razgovore, te da je i u Sarajevu nekoliko puta radi razgovora sa Spahom iz Beograda dolazio Laza Marković. Međutim, kralj je 9. maja 1934. odbacio ovaj plan stvaranja nove političke organizacije, te je i dalje ostao vezan za Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS se prvobitno nazivala Jugoslavenska radikalno-seljačka demokratija, a na Kongresu krajem jula 1933. promijenila je naziv u JNS).⁴⁰

Nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseju, 9. 10. 1934, Namjesništvo, koga su činili princ Pavle Karađorđević, dr. Radenko Stanković, senator i ministar prosvjete, te Ivo Perović, ban Savske banovine, nastavilo je posao na stvaranju nove političke grupacije koja bi bila u stanju stabilizirati stanje u zemlji. Aca Stanojević, predsjednik Narodne radikalne stranke i dr. Anton

³⁷ ABiH, KBUDB, Pov. br. DZ 479/1934.

³⁸ BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kraljevskoj banskoj upravi, br. 424/34, 1. marta 1934.

³⁹ ABiH, KBUDB, Pov. br. DZ 578/1934.

⁴⁰ Stojkov T. 1969. 269.

Korošec, kao predsjednik Slovenske ljudske stranke, sastali su se 15. novembra 1934. u stanu dr. Laze Markovića, a bili su prisutni dr. Anton Korošec, dr. Laza Marković, dr. Milan M. Stojadinović, Dragiša Cvetković, dr. Milutin Jovanović i Vlada Teokarević i utvrdili da su saglasni u glavnim političkim pitanjima, te su se sporazumjeli o slijedećem: 1. da njihove partije obrazuju jednu političku zajednicu, koja će nastupiti kao cjelina prema drugim političkim partijama, te čim se stvore uvjeti te će se dvije partije pretvoriti i formalno u jednu partiju; 2. upućuju poziv dr. Spahi da i Jugoslavenska muslimanska organizacija pristupi ovoj zajednici; 3. vođa ove zajednice je Aca Stanojević; 4. pitanje formiranja vodstva nove stranke uredit će se naknadno sporazumom Stanojevića, Korošeca i Spahe.⁴¹

Dok su trajali razgovori lidera ovih stranaka (Radikalne, SLS, JMO) mandatar za sastav Vlade Bogoljub Jeftić im je u decembru 1934. ponudio ulazak u Vladu, kojoj bi on bio na čelu. Jeftić je ponudio Radikalima tri ministarske pozicije (saobraćaj, finansije i građevine), a Korošecu i Spahi je nudio po jedno ministarsko mjesto. No, svi su to odbacili, pa i Mehmed Spaho, nakon čega je Jeftić formirao Vladu u koju je uspio uvući samo jednog radikala – Milana Stojadinovića, dok je Spaho i dalje ostao u opoziciji prema režimu, ali u uskim kontaktima sa Radikalnom strankom i Slovenskom ljudskom strankom.⁴²

Jeftićeva je Vlada početkom februara 1935. raspisala nove izbore za 5. maja 1935. godine. Sada se postavilo pitanje novih predizbornih koalicija, s obzirom da su svi pravili nove kombinacije. Seljačko-demokratska koalicija (HSS i Samostalna demokratska stranka) nastojala je okupiti što širi opozicioni blok, pa su se fokusirali na uspostavljanje koalicije sa Demokratskom strankom i Zemljoradničkom strankom iz Srbije. Ovo ukazuje na to da su i zagrebački opozicioni krug i beogradski opozicioni krug (čiji dio su bili Demokratska stranka i Zemljoradnička stranka) suštinu svoje politike i odnosa u Jugoslaviji vidjeli u srpsko-hrvatskim odnosima. I jedni i drugi su u ovom stvaranju srpsko-hrvatskog opozicionog bloka vidjeli šansu za izborni uspjeh i dolazak na vlast. Maček je sugerirao Davidoviću i Joci Jovanoviću da u tu koaliciju pridobiju SLS i JMO, pa ako je moguće čak i dio radikala. U tom je

⁴¹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3. Vidjeti i: Boban Lj. 1974. I. 164, te str. 182-183, bilješka 48.

⁴² Stojkov T. 1969. 287.

smislu tokom februara i marta 1935. bilo i više razgovora, pri čemu je u Spahino ime uvijek pregovarao dr. Šefkija Behmen, a ne Spaho lično. "Korošec, a naročito JMO pokazivali su sklonost da se postigne sporazum o obrazovanju izborne liste svih prešestojanuarskih stranaka, s tim što je Korošec svoj pristanak da se priključi spomenutoj listi uslovljavao pristankom radikalnog Glavnog odbora". Tokom ovih pregovora Radikalna stranka i SLS nisu pristali ući u tu koaliciju, pa se Spaho od njih odvojio i odlučio na izbore ići na listi Udružene opozicije, o čemu je 12. marta 1935. obavijestio Jocu Jovanovića, koji je u ime Udružene opozicije pregovarao sa drugim političkim grupama. "Vođstvo JMO se odlučilo da se priključi opozicionoj izbornoj listi, onda kada je u Glavnom odboru radikala i SLS, posle raznih kombinacija, preovladalo konačno opredeljenje za izbornu apstinenciju. Bojeći se da će muslimanski živalj u Bosni i Hercegovini ukoliko se vođstvo JMO opredeli za apstinenciju glasati za poslaničke kandidate Udružene opozicije, vodeći političari JMO su posle izvesnog kolebanja stali na stanovište da je u takvoj situaciji najbolji izlaz da se JMO priključi Udruženoj opoziciji i istakne svoje kandidate".⁴³

Šefovi NRS, SLS i JMO su se nakon izbora 5. maja 1935. sastali i analizirajući rezultate izbora zaključili kako ti izbori nisu doveli do konsolidacije unutrašnjih političkih prilika u zemlji s obzirom na broj glasova koje su dobile opozicione liste, na apstinenciju pristaša SLS i jednog dijela NRS. S obzirom na izborne metode vladine liste, šefovi NRS, SLS i JMO saglasili su se da Vlada B. Jeftića nema autoritet da dalje upravlja zemljom, te iskazuju želju za stvaranjem jedne nove vlade koja bi imala podršku većeg dijela glasača. Stoga, oni iskazuju spremnost staviti se na raspolaganje Namjesnicima radi stvaranja takve vlade, te iskazuju potrebu da se u takvu vladu pozove i dr. Maček. Oni ističu da predsjednik vlade svakako ne može biti B. Jeftić, ali bi bilo poželjno da Ministarstvo vojske i mornarice i dalje zadrži general Petar Živković.

Šefovi ovih stranaka najavljuju da bi nova vlada trebala pripremiti nove izbore, ali i obrazovati novu političku stranku, u koju bi ušli svi oni politički krugovi na koje bi se ta vlada oslanjala. Najavljuje se da bi naziv te stranke glasio Jugoslavenska radikalna zajednica, na čijem bi čelu bio Izvršni odbor u koji bi ušli Aca Stanojević, Milan Stojadinović, Anton Korošec, Mehmed Spaho. Izvršni odbor bi rukovodio poslovima u vezi sa organizacijom stranke i davao političke direktive za stranačku djelatnost, dok se stranka definitivno

⁴³ Stojkov T. 1969. 299.

ne konstituirati na svojoj skupštini i dok ne izabere svoje stalno predsjedništvo. "Potpisnici izjave odlučuju, da tekst ovog sporazuma – sastavljenog u četiri primjerka – smatraju kao povjerljiv, ali da se jedan originalni primjerak uputi prema Nj. K. Visočanstvu Knezu Namjesniku".⁴⁴ Na toj osnovi će doći do formiranja Stojadinovićeve Vlade, u koju će ući dr. Mehmed Spaho kao ministar saobraćaja. Ovaj čin će utjecati na stvaranje nove političke organizacije, Jugoslovenske radikalne zajednice, kao parlamentarne podrške novoj vladi. "Za razliku od Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS) koja je stvorena sa ciljem da svojim razvitkom uništi prešestojanuarske stranke, JRZ se formira objedinjavanjem tih starih prešestojanuarskih stranaka".⁴⁵

Stojadinović je 20. juna 1935. od svojih opozicionih radikala, zatim SLS i JMO formirao Vladu koja je bila "jaka u narodu, ali slaba u Skupštini", kako se kasnije sâm prisjećao, u kojoj je Spaho dobio mjesto ministra saobraćaja, a Šefkija Behmen poziciju ministra za socijalnu politiku. Zbog ovoga prelaska na stranu Milana Stojadinovića Spahu su posebno oštro kritizirali radićevci, a Spaho je svoj ulazak u Vladu pravdao iscrpljenošću i ekonomskom krizom Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Priča se da je Spahi bilo ponuđeno da bira da li želi mjesto ministra finansija ili saobraćaja. On je o tome razgovarao sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem, koji mu je rekao: "Ako ti nude ministarstvo finansija, onda je ili hazna prazna ili Srbi ključeve drže". Spaho je razumio savjet i odlučio se za ministarstvo saobraćaja.⁴⁶ Međutim, Stojadinović je u svojim memoarima dodjeljivanje resora saobraćaja dr. Mehmedu Spahi objasnio činjenicom potpisivanja Konkordata Kraljevine Jugoslavije s Vatikanom, koje je bilo predviđeno za 25. juli 1935. godine. Pripremajući imena ministara, Stojadinović svjedoči da je Spahi prvobitno bio namijenio ministarstvo pravde, a onda se prisjetio da bi ministar pravde trebao u Vatikanu u ime Jugoslavije potpisati Konkordat. Kad je to preneseno Spahi, on je, kaže Stojadinović, "polu ozbiljno, polu u šali", uzviknuo: "Gde ću ja u Rim kod Pape! Pa još da ga poljubim u papuču". I tako je, prema navodima Stojadinovića, Spaho dobio ministarstvo saobraćaja samo da ne bi potpisao Konkordat sa Vatikanom.⁴⁷

⁴⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3.

⁴⁵ Stojkov T. 1969. 320.

⁴⁶ Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. 364

⁴⁷ Stojadinović M. 1970. 471.

Iako se Stojadinovićeva Vlada oslanjala na Jugoslavensku radikalnu zajednicu, ne može se kazati da je ta stranka u cijelosti bila formirana na terenu. Naprotiv, Jugoslavenska radikalna zajednica je u početku bila, zapravo, samo podrška toj Vladi u Skupštini, a paralelno sa učvršćivanjem te Vlade trajalo je i formiranje i organiziranje stranke na terenu. Stojadinović je u svojim memoarima pisao kako je njegova Vlada u Skupštini bila slaba, ali je zato imala podršku u narodu. Zbog toga se ubrzavao posao u vezi sa organizacijom stranke na terenu, ali to nije išlo tako glatko. U septembru 1935. kolalo je jedno pismo kao proglas o stvaranju nove stranke. Taj je proglas naslovljen "Prijateljima", i u njemu se konstatira kako su se Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija odlučile ujediniti u jednu političku stranku pod nazivom Jugoslavenska radikalna zajednica. Program i statut stranke već su objavljeni i prihvaćeni od nadležnih državnih organa, pa sada predstoji organizacija stranke na terenu.

Kaže se kako je nužno stvarati zajedničke mjesne (općinske) odbore, te se posebno naglašava da u općinama može postojati samo jedan odbor Jugoslavenske radikalne zajednice, a s obzirom da bi moglo biti i određenih problema u vezi s tim, odlučeno je da se stvori poseban Sekretarijat Jugoslavenske radikalne zajednice, kao pomoćni organ Izvršnog komiteta stranke. Sjedište Sekretarijata je u hotelu *Paris* u Beogradu, i sva korespondencija sa Izvršnim odborom treba se obavljati preko tog Sekretarijata.

U februaru 1936. tvrdilo se kako je do tada kompletna organizacija provedena tek u dvije banovine (Dravskoj i Moravskoj), a da će se po ostalim banovinama to završiti do sredine marta 1936. godine. Najavljuje se da će nakon formiranja banovinskih odbora Izvršni odbor JRZ sazvati Kongres Stranke, na kojem će se izvršiti izbor vodstva Stranke. U travničkom kraju veliku aktivnost na organiziranju Jugoslavenske radikalne zajednice vodio je Hamid Kurbegović, u Sanskom Mostu je 10. 2. 1936. formiran sreski odbor na čijem je čelu bio dr. Branko Miljuš, potpredsjednik je Fehim Mujić, blagajnik Bećir Hromalić, a sekretar Jovo Delić. Članovi Sreskog odbora bili su još Jovan Jevtić, Mustafa Budimlić, Agan Badnjević, Ilija Boremović, Sulejman Bilajbegović i Miloje Marjanović. Vidimo da se u tim etnički mješovitim krajevima vodilo računa da i rukovodstvo bude mješovitog sastava.

Na zboru JRZ u Bijeljini 15. aprila 1936. Spaho je govorio skupa sa mini-

strom pošta i telegrafa dr. Brankom Kaluđerčićem.⁴⁸ Spaho kaže da je u JRZ stupio kada je uvidio da ta stranka omogućava da dođe “do sporazuma između jednokrvne braće, da se zavede jednakopravnost i zakonitost u našoj zemlji», za šta se on uvijek zalagao u svojoj političkoj djelatnosti. Spaho je izrazio žalost što u toj vladi ne sudjeluju i Hrvati. Na ovom skupu on je govorio i o disidentima iz JMO, odnosno odvajanju nekih ranijih struja JMO koje nisu prihvatile ulazak u JRZ, te i odvajanju dijela radikala koji su nastojali stupiti u kontakt sa HSS, odnosno SDK, pokušavajući na taj način riješiti hrvatsko pitanje. Spaho je tada kazao: “Ja im na tome putu želim pun uspjeh i radovaću se ako i njima pa makar i bez nas, pođe za rukom da to teško i važno pitanje skinu s dnevnog reda”. No, on ne vjeruje u uspjeh opozicije.

Početkom 1936. započele su pripreme za općinske izbore. Iz jednog izvještaja od 13. 10. 1936. o situaciji u Bratuncu možemo vidjeti kako lideri JRZ naglašavaju podršku i muslimana i pravoslavnih u JRZ. Ističe se kako je u Bratuncu još od vremena austrougarske uprave uzgajan duhan, čak su podignute i velike zgrade za otkup duhana, ali je 1928. sađenje duhana u Bratuncu i okolini zabranjeno. Tek je 1936, zauzimanjem dr. Mehmeda Spahe, opet dopušteno gajenje duhana u Bratuncu i okolini. Problem je, međutim, bio u tome što u Bratuncu nije uspostavljen otkupni ured, pa su seljaci duhan morali voziti u Ljuboviju i tamo predavati u otkupni ured.

Slična je situacija bila i u Srebrenici. U jednom izvještaju čitamo kako u Srebrenici i okolini djeluju dvojica istaknutih ljudi, jedan je Velimir Jocković, a drugi Ismet Begtašević. Njih su dvojica ugledni ljudi, ali se međusobno nisu najbolje slagali. No, pod pritiskom JRZ oni su se pomirili, ali je rješenje nađeno tako što je Jocković djelovao u sredinama nastanjenim pretežno pravoslavicima, a Begtašević u sredinama koje su naseljavali uglavnom muslimani.⁴⁹

Do konca maja 1936. uglavnom je završeno formiranje JRZ po banovinama, a za 1. i 2. juna 1936. zakazan kongres JRZ u Beogradu. Konferencija za Drinsku banovinu održana je u nedjelju, 17. maja 1936. godine. Ova je konferencija bila vrlo važna za politički uspjeh ne samo Spahin nego i JRZ u cijelosti na prostoru Drinske banovine. Prema novinskom izvještaju, Mehmed Spaho je na konferenciju došao “nešto iza 9 sati”, te se, burno pozdravljen od

⁴⁸ “Veličanstvena manifestacija narodne sloge”. *Pravda*, br. 9, 17. aprila 1936. 1.

⁴⁹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

delegata, sa svima pozdravio interesirajući se o stanju u njihovim krajevima, o njihovim željama i narodnim potrebama. "Demokratski nastup dra Spahe, kojeg su mnogi delegati po prvi put vidjeli, učinio je na sve prisutne najljepši utisak". Konferenciju je otvorio poslanik za Bijeljinski srez Ljubomir Pantić, apotekar, koji je predložio sastav banovinskog odbora. Dr. Spaho je aklamacijom izabran za predsjednika banovinskog odbora JRZ, a dr. Branko Kaluđerčić za potpredsjednika.

Spaho je u svom govoru uglavnom opravdavao stvaranje JRZ, te istakao kako je to stvaranje bilo lakše u redovima bivše JMO i SLS, nego među bivšim radikalima, koji su bili prilično pocijepani. On kaže da je želja JRZ da se stvara jedan jugoslavenski nacionalizam, ali se on ne može izgrađivati nametanjem "odozgo", nego jedino izrastanjem iz naroda, "odozdo", i to upravo čini JRZ. *"Ja kažem da u ovoj zemlji ima vrlo malo ljudi koji žele nešto drugo nego jedino moćnu i jaku Jugoslaviju. [...] Mi u Drinskoj banovini, u cijeloj Bosni i Hercegovini, imali smo da riješimo još jedan krupan problem, koji možda prelazi značenje jednog običnog stvaranja nove stranke. Mi smo ovdje podijeljeni u tri vjere, a ako hoćete i u tri plemena, jer ovdje ima i dosta Slovenaca. Imali smo da provedemo izmirenje, koje ima veliko političko značenje za umirivanje političkih prilika u našoj zemlji". Veli da su u tome uspjeli. "Zavodeći svugdje punu vjersku, a naravno i plemensku ravnopravnost, poštujući svakog bez razlike kojoj vjeri ili plemenu pripadao, mi ćemo stvoriti međusobno povjerenje, stvorićemo jednu političku atmosferu, koja će pomoći konačnom sređivanju prilika u cijeloj zemlji. [...] JRZ znači u današnjim prilikama oslonac, na koji će se država moći slobodno i bez brige osloniti [...] Mi hoćemo veliku i snažnu Jugoslaviju, u kojoj će se svaki građanin osjećati pravim njenim sinom. Takva Jugoslavija će se moći oduprijeti svim napadima, ma s koje strane oni došli".*⁵⁰ Kongres JRZ je održan u Beogradu 1. i 2. juna 1936. godine. Na kongresu je za predsjednika stranke izabran Milan Stojadinović, a Spaho i Korošec su izabrani za potpredsjednike.

Ban Primorske banovine 7. marta 1936. obavještava ministra unutrašnjih poslova o političkoj situaciji u toj banovini tokom februara 1936. godine. O razvoju JRZ on kaže da se on osjeća samo u redovima Srba i Muslimana, a kod Hrvata vrlo slabo. Zatim, ističe kako još uvijek postoje određene prepreke koje su i od ranije postojale između bivše Radikalne stranke i nekadašnje

⁵⁰ "Manifestacija Drinske banovine za JRZ". 1-3. *Pravda*, br. 14, 22. maja 1936.

JMO. Kao primjer on navodi Gornji Vakuf, gdje funkcioniraju dva odbora JRZ: jedan koga vode bivši radikali, a drugi koga vode bivši pripadnici JMO, i oba djeluju neovisno i bez međusobnih kontakata. "Spahinovci znaju samo za dr Spahu i kao da ih se drugo ništa ne tiče. Bivši radikali idu uz Vladu, ali su i oni pometeni, naročito usled nesređenih odnosa u tim mesnim partijskim organizacijama. Primećuje se da su i jedni i drugi ohladnili i da ne pokazuju nikakvu aktivnost". Ban dalje ponavlja svoje ranije iskazano uvjerenje kako pristaše bivše JMO ne doživljavaju JRZ kao novu stranku, nego kao koaliciju sa bivšim radikalima.

Sredinom septembra 1936. Spaho je održao niz konferencija u Bosanskoj krajini. Središnji govor je održao u Prijedoru. On je govorio o uspjesima Stojadinovićeve Vlade, općem napretku demokracije, o brizi za seljake, a vanjsku politiku je ocijenio odličnom. "Oko nas svuda u svijetu nadvili su se dosta mutni oblaci. Naša spoljna situacija je odlična. Mi se oslanjamo na naše saveznike i na one koji upravljaju demokratski. U prvom redu čuvajmo veliku Jugoslaviju i pomognimo one koji rade na tome. Svi naponi naši upućeni su na dobro i napredak naroda i Jugoslavije, na privrednu obnovu zemlje i dobro našeg mladog Kralja".⁵¹ Spaho je držao i govore u Krupi, Cazinu, Bihaću, te pregledao radove na Unskoj pruzi.⁵²

Ipak, stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice otkrivalo je i dalje duboke nacionalne lomove unutar jugoslavenskog društva, jer se moglo uočiti kako su na stvaranje JRZ podjednako negativno reagirali, kako Srbi, tako i Muslimani. Krajem 1935. došlo je do razlaza u Radikalnoj stranci, čiji se Glavni odbor ogradio od lične vlasti Milana Stojadinovića. Šef Radikalne stranke Aca Stanojević je 18. decembra 1935. objavio izjavu u kojoj je naglasio da se više ne slaže s politikom koju vodi Milan Stojadinović. Stanojević je pismo o tome uputio liderima SLS i JMO u Ljubljanu i Sarajevo. Radikalna stranka, koju je vodio Aca Stanojević, smatra da Stojadinović ne sprovodi dogovorenu politiku, on želi da se organizacija JRZ sprovodi odozgo, preko policije i narodnih poslanika, a radikali su isticali da se politika stranke treba sprovoditi

⁵¹ *Pravda*, br. 31, 18. septembra 1936. 1, 5.

⁵² Unska pruga, koja je vodila od Bihaća prema Kninu, nije započeta niti završena za Spahina života, ali je Spaho znatno popravio projekt, a djelomično je i izmijenio trasu, no nije stigao završiti taj projekt. Još sredinom 1940. godine novine su pisale kako "zapinju radovi na Unskoj pruzi" (*Pravda*, br. 14, 24. maja 1940).

odozdo, da bude po volji naroda. Međutim, Spaho i Korošec uopće nisu odgovorili Stanojeviću i ostali su uz Stojadinovića. Čak su list *Samouprava*, koji je pokrenut 1881. s osnivanjem Radikalne stranke, pretvorili u glasilo JRZ. U *Proglasu radikalima i radikalskim prijateljima* od 23. februara 1936. godine Aca Stanojević kaže kako su tim preuzimanjem *Samouprave* Spaho i Korošec pokazali da im je cilj da rade na moralnom razgrađivanju Radikalne stranke, te su time postali otvoreni protivnici Radikalne stranke. Stanojević kaže da su Stojadinović i njegovi pomagači (Dragiša Cvetković, Đuro Janković i drugi) napustili načela i program Radikalne stranke i samim time sami sebe isključili iz stranke, te se ne može više smatrati da rade i govore i u ime Radikalne stranke.

Prema informacijama Centralnog presbiroa Predsjedništva Ministarskog savjeta od 13. aprila 1936, u Sarajevu je toga dana Milan Srškić održao svoj politički zbor. Kaže se da su tom zboru prisustvovali gotovo svi najugledniji ljudi sarajevske čaršije, oko 80 Muslimana i veći broj Jevreja, Srškićevih pristalica. Srškićev govor je trajao preko dva i po sata. U samom govoru on je hvalio šestojanuarski režim kralja Aleksandra, a kritizirao trenutno političko stanje.

Srškić kaže kako je politička baza šestojanuarskog režima proširivana (dio radikala, dio demokrata, potom zemljoradnika i samostalaca). Srškić hvali šestojanuarski režim, a napada režim uspostavljen 22. decembra 1934. godine. On taj režim od 22. 12. 1934, odnosno Vladu Bogoljuba Jeftića, naziva “jugofašizmom”, koga personificira “mali i vrlo beznačajni Duće”.

Srškić se izjašnjava protiv stvaranja JRZ, jer je to politička formacija bez jasnog političkog stava. On kaže da su se oni doduše izjasnili za narodno jedinstvo, ali se to u praksi ne vidi. Govori kako je jedan od ministara (misli na Spahu) izjavio da su tim sporazumom došli (ti ministri) na vlast, a narodu kažu da, ako mu se to ne sviđa, on može tu vezu odmah prekinuti. Veli kako je taj ministar (Spaho) izjavio da su oni napravili sporazum sa jednom političkom strankom u Srbiji, a za “radikalski ološ u Bosni i Hercegovini ne žele ni da čuju”.

Srškić govori da je teško napraviti uspješnu političku organizaciju okupljanjem malog broja radikala “dok ogromne mase radikala stoje po strani”, te dvije klerikalne organizacije, “jer su suviše slabi ti radikali da zaštite i odbrane ostale nacionalne elemente i u Sloveniji i u Bosni i Hercegovini”.

Srškić smatra da JRZ proturječi narodnom jedinstvu, jer dvije klerikalne organizacije (SLS i JMO) eksploatiraju vjeru u politici i time unose dalju zabunu. To, kaže on, liči na onog hodžu koga je sultan doveo u Istanbul da od pića izliječi bekri Mustafu, a hodža je drugujući čitave mjesece sa bekri Mustafom, i sam postao dvorska pijanica. Tako će, kaže Srškić, i u JRZ ono malo radikala izgubiti mogućnost graditi narodno jedinstvo. “Nepametno je praviti jednu partijsku zajednicu sa slovenačkim klerikalima i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom bez Hrvata i sa takvom kombinacijom uzimati vlast, jer se time stvara utisak da se želi brojno manjom organizacijom u našoj zajedničkoj državi krojiti sudbinu Hrvata bez Hrvata. Time se stvara još veće nepovjerenje među nama i produbljuje kao po nekoj fatalnosti jaz između Beograda i Zagreba”.

Srškić u svom govoru ističe kako on nije protivnik Muslimana, ali on njih ne smatra posebnim narodom. Ističe da su oni samo vjerska skupina, te da je zbog toga i bio protiv njihovog posebnog političkog djelovanja, ali ako oni tako žele – neka tako i bude, ali se odnosi između muslimana i Srba moraju regulisati. On kaže kako kolaboriranje sa JMO nije nikakva novina, jer je takvih kolaboracija bilo i ranije, “prepuštajući nas na milost i nemilost vođama Jugoslovenske muslimanske zajednice. Slušao sam često i od radikala i od demokrata u Beogradu tu pesmu: što se tiče Bosne i Hercegovine, tu eto vam Spaha i Behmena”.

Srškić navodi da stvaranje JRZ sa Muslimanima a bez Hrvata unosi dalje nejasnu situaciju u rješavanju hrvatskog pitanja. S obzirom da su Muslimani, veli Srškić, Srbi ili Hrvati, najbolje bi bilo da se oni izjasne ko su (ako hoće da budu svi Srbi ili Hrvati, za Srškića je to nebitno), pa bi se sporazumom sa Hrvatima time riješilo i pitanje Muslimana.⁵³

Ban Drinske banovine piše 29. maja 1936. Stojadinoviću o tome kako većina bosanskohercegovačkih Srba pristupa u JRZ, ali kaže da je loše ukoliko se ide na stvaranje nekih lokalnih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. On smatra da je bosanskim Srbima “mnogo bliža i simpatičnija” ideja o jednom srpskom vođi.

“Bosanski Srbi nisu autonomisti, i vjerujem da to neće nikada ni biti, jer bi bili prepušteni na milost i nemilost ostalim dvema političkim grupama –

⁵³ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Muslimanima i Hrvatima koji su danas kompaktni. Ta misao o jednom vođi postoji kod ovdašnjih Srba duboko usađena” te ne bi trebalo, po banovom mišljenju, dopustiti nikakvo stvaranje novih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. Na kraju ovoga pisma ban piše da je saznao kako je Salih Safet Bašić iz Mostara, koji je poslije 6. januara 1929. prišao JNS, uputio pismo Spahi tražeći izmirenje s njim, ali je Spaho odgovorio da na to još treba sačekati.⁵⁴

Jovo D. Nikolinović, starješina sreskog suda u penziji i član radnog mjesnog odbora JRZ u Sarajevu, bivši aktivista Radikalne stranke, 24. septembra 1936. uputio je pismo Stojadinoviću, analizirajući političku situaciju u Bosni i Hercegovini i predlažući načine da se bivši radikali privole za stupanje u JRZ. On kaže da je u početku organiziranja JRZ načinjeno nekoliko grešaka, jer je organizacija JRZ bila povjerena dr. Milanu Jojkiću, a on je bio blizak Srškiću. Stoga je organizacija Stranke kasnila kada je došlo do raskida Glavnog odbora NRS i JRZ. Nikolinović kaže da je Jojkić bio jako popustljiv prema muslimanima, koji su to iskoristili i ponamještali svoje ljude u brojna državna nadležstva, što je utjecalo na pad ugleda JRZ među pravoslavicima. Kaže da su članove Odbora ljudi počeli nazivati “muslimanskim ulizicama”.

Nikolinović navodi da Srškić, plašeći se podjele vlasti, ranije nije znao privući k sebi intelektualce i školovane industrijalce i trgovce, nego se kako u Sarajevu tako i u unutrašnjosti većinom oslanjao “na nekoliko materijalno propalih demokrata koji su ga sa gubitkom vlasti odmah i napustili”, a sam Srškić se kompromitirao u narodu napuštanjem JNS, koju je svojedobno sam osnivao, tako da on više nema pristaša u Bosni, smatra Nikolinović. Dalje kaže da je Stojadinovićeva Vlada na dobrom putu (poduzeto niz privrednih poteza, stavljena u izled gradnja novih željezničkih pravaca, počela izgradnja luke u Pločama...), te naglašava da bi bilo korisno za privlačenje pravoslavnih u JRZ ako bi se neko od Srba iz “bivše” BiH imenovao za ministra bez portfelja, kako bi mogao parirati ministru dr. Behmenu, koji stalno intervenira za neke muslimane, jer bi se time anulirala propaganda kako je Stojadinović prepustio bosanske Srbe na milost i nemilost dr. Spahi. Nikolinović piše da među samim muslimanima postoje dvije struje: jedna srbofilska sa ministrom dr. Spahom i Uzeir-agom Hadžihasanovićem, a druga hrvatofilska ili srbofobska sa senatorom dr. Hrasnicom, dr. Šefkijom Behmenom i dr. Mahmudom Behmenom,

⁵⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

urednikom partijskog lista u Sarajevu. *“Ova struja je malobrojna, jer osim njih ne imade uza sebe samo nekoliko školovanih ljudi u Zagrebu i ona je omrznuta kod većine muslimana. A sama braća Behmeni ne imadu za sobom nikoga ni u rodnom mjestu Stocu, a što kod izbora dobijaju u svojim izbornim srezovima veliki broju glasova, za to imadu da zahvale disciplini bivše JMO, koja se bezuvjetno pokorava volji i zapovijedima svoga vođe dr. Spahe. Uloge ovih dviju grupa su podijeljene, te dok veća grupa sa dr. Spahom radi sporazumno sa Srbima u JRZ, dotle grupa Behmenova čuva mostove, koje je spajaju sa Hrvatima i od vremena na vrijeme te veze pojačava i mostove pritvrđuje protežiranjem i avanzovanjem pojedinih Hrvata u državnim nadležnostima, kao što je to bio slučaj sa starješinom sreskog suda u Zenici, koga su doveli na štetu jednog Srbina u Sarajevu. Tako je bilo sa sudijom Asimom Ugljenom, Hrvatom frankovcem, koga su preskočivši tolike sudije nagradili predsjedništvom okružnog suda u Sarajevu, a kao nagradu što je kao predsjedatelj u velikom procesu zeničkih Hrvata oslobodio sve optužene od optužbe”*. Nikolinović kaže da je u tom imenovanju odlučnu riječ imao dr. Šefkija Behmen, pod utjecajem dr. Juraja Šuteja. On kaže da se iz svega vidi kako Srbi lošije prolaze od Muslimana i Hrvata. *“Ovo dvoлично držanje muslimana i ovakovi protusrpski rad braće Behmena u samoj zajednici glavni je razlog slabog pristupa pravoslavnih masa u JRZ”*. Stoga on predlaže da se muslimani pozovu da se iskreno deklariraju za zajednički rad i da se neko od Srba iz Bosne i Hercegovine (npr. dr. Dušan Davidović), imenuje za ministra bez portfelja kako bi mogao u Beogradu parirati dr. Šefkiji Behmenu. Time će se stvoriti uvjeti da pravoslavci ulaze u JRZ, a u protivnom svi napori da se pravoslavci okupe u JRZ bit će uzaludni i *“umjesto JRZ postojaće u stvari samo uvijek JMO, a nas će nekolicinu, koji se oko zajednice danas iskreno okupljamo, narod jednog dana možda baciti pod gomilu, kao krivce, da se je uz naše učešće srpskom narodu ovih krajeva počinilo toliko nepravdi”*.⁵⁵

O slabom pristupu Srba Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici Stojadinoviću je 1937. pisao i Kosta Pantić. On kaže kako se od stvaranja JRZ mnogo očekivalo, jer je ona bila neka vrsta nastavka saradnje Srba i Muslimana iz vremena prije Prvog svjetskog rata, ali su JRZ iskoristili samo Muslimani zato što su pravoslavni bili politički pocijepani. Tu pocijepanost su, prema ovom mišljenju, Muslimani iskoristili i nametnuli svoju premoć u JRZ, a zbog toga

⁵⁵ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

“stradalo je i strada činovništvo pravoslavne vjere a i oni muslimani koji se osjećaju Srbima a koji su bili u radikalnoj stranci”. Kao argument za tu tvrdnju on navodi srez Stolac, odakle su od osnivanja JRZ premještena 24 činovnika “Srbina pravoslavca i Srbina muslimana”, a da nije premješten niti jedan Hrvat. “Ovakvo stanje slično Stocu vlada skoro po cijeloj Bosni i greše svi oni koji Vam govore o nekoj srpsko-muslimanskoj slozi. Srbi u Bosni i Hercegovini nisu protiv bratstva i iskrene saradnje, ali se nedaju zapostavljati. Da se povela druga politika, danas bi BiH bila najtvrdža kula JRZ”. On navodi da je razgovarao sa brojnim istaknutim muslimanima gajretovcima, koji su izjavljivali da su oni spremni doprinijeti saradnji Srba pravoslavaca i muslimana, *“ali pristaše bivše JMO smatraju današnju zajednicu nastavkom njihove stranke, a pošto su kompaktni, a mi Srbi kao razbijena vojska, iskorištavaju ovo stanje za svoje pristaše. Niko od nas Srba nema ništa protiv ministra gospodina dr. Spahe. Svi ga smatramo patriotom i konstruktivnim političarem, ali je nažalost okružen u većini ljudima odgojenim u Zagrebu, a dočepali se uplijevnih mjesta po srezovima, gdje žare i pale, pa samo zbog njih, a ne zbog dr Spahe, Srbi ne stupaju u Zajednicu”*.⁵⁶

S druge strane, niti među muslimanima nije postojao apsolutni pristanak na ulazak u okvire Jugoslavenske radikalne zajednice. Jedna grupa muslimanskih političkih aktivista je na Bajram 27. decembra 1935. usvojila zaključak kojim se osuđuje Spahin ulazak u JRZ. Taj je zaključak potpisalo 70 potpisnika, uz odobrenje i “hair-dovu” bivšeg reisa Džemaludina ef. Čauševića. U ovom se zaključku naglašava kako je Spaho izdao narodnu volju, svoje drugove Vladka Mačeka, Ljubu Davidovića i Jocu Jovanovića, s kojima je zajedno nastupio na izborima 5. maja 1935. godine. “Takav postupak koji nas muslimane ovih krajeva prikazuje odmetnicima i verolomcima osuđuju listom svi muslimani Bosne i Hercegovine, kao što osuđuju i naročito ukidanje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njeno stapanje sa Radikalnom strankom u Jugoslovensku radikalnu zajednicu”. U ovom se proglasu pozivaju poslanici JMO izabrani na izborima 5. maja 1935, da ne napuštaju svoje predizborne političke partnere (Maček, Davidović, Jovanović), jer to muslimanski birači ne podržavaju. Također se naglašava kako Muslimani Bosne i Hercegovine ne priznaju ukidanje JMO i njeno stapanje u JRZ.

⁵⁶ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

U ovom se zaključku pozivaju Muslimani na političko jedinstvo te ističe: *“Mi muslimani kao starosedeoci u ovim krajevima želimo doprineti što temeljitijem i što boljem sređenju bratskih odnosa između Hrvata i Srba, te zadovoljenje naših opštih interesa vidimo u zadovoljenju opštih narodnih težnji ostalih Hrvata i Srba pod opštim narodnim vodstvom g. dr. Vladimira Mačeka. Posebnim se pak svojim bosanskohercegovačkim muslimanskim interesima mi muslimani želimo na izloženoj podlozi brinuti u svojoj posebnoj muslimanskoj organizaciji i celovitoj autonomiji Herceg-Bosne, pravedno preuređenoj državi”*.⁵⁷

Ban Drinske banovine je 24. juna 1937. obavijestio Stojadinovića kako Muslimani više nisu kompaktna masa “ni idejno, ni politički, ni nacionalno”, nego podijeljeni u više grupa: Spahinovci, Gajretovci, Muslimani bivši radikali i Muslimani frankovci. Najbrojniji su Spahinovci (80% muslimana, i to su pristaše bivše JMO). U toj grupi su Spaho i Behmen. *“Do pre godinu dana u redovima ove grupe vladala je nesumnjivo partijska disciplina, na njenu kompaktnost moglo se uvek osloniti, tim pre što je to masa gotovo samih zemljoradnika, zanatlija i malih trgovaca. Intelektualaca je srazmerno prema celokupnom broju vrlo malo.*

Došavši na vlast posle tako dugo vremena, u kome su članovi bivše JMO bili van svakog uticaja, prirodno došlo je do potrebe zadovoljenja zahteva mnogih njenih članova, naročito u pogledu personalnog uposlenja i pomoći. Svi se zahtevi nisu mogli zadovoljiti i to je prvi pravi uzrok sumnjičenja i nezadovoljstva”. Ban naglašava da se ministru dr. Spahi zamjera da je prvo uposlio svu svoju najbližu rodbinu. Ističu da je postavio:

1. svoga brata Fehima Spahu za člana Upravnog odbora Gradske štedionice, člana Odbora za izmjenu Zakona o IVZ, potom za naiba, a vjerovatno će ga postaviti i za reis-ul-ulemu,

2. rođenog ujaka svoje supruge, dr. Halid-bega Hrasnicu postavio je za senatora,

3. brata Halid-bega Hrasnice postavio je za člana Upravnog odbora Gradske štedionice,

4. zet Fehim ef. Spahe Sulejman Denišlić postavljen je također pri Gradskoj štedionici,

5. Muhamed Hrasnica, sin Abduselam-bega Hrasnice, ujaka Spahine supruge, postavljen je u Gradskoj štedionici,

⁵⁷ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

6. *Edhem Bičakčić, predsjednik općine, zet je dr. Halid-bega Hrasnice (oženio se s njegovom bratišnom),*

7. *rođeni brat Edhema Bičakčića, Asim Bičakčić, postavljen je za višeg činovnika Gradske štedionice,*

8. *Ethem Čejvanija, zet dr. Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Gradske štedionice,*

9. *Dr. Ahmed Abadžić, Bičakčićev zet, postao je vijećnik i član Gradske štedionice,*

10. *Mehmed-Meho Šahinagić, rođeni brat supruge Mehmeda Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Upravnog odbora Gradske štedionice, ali je kasnije podnio ostavku,*

11. *zet dr. Spahe Rašid Rašidkadić je u općinskoj službi,*

12. *stric dr. Spahe, Seid Spaho, također je u općini,*

13. *sestric dr. Spahe, Muhamed Rašidkadić, činovnik je u općini,*

14. *zet Seida Spahe, Nanić, također je činovnik u općini,*

15. *Hamdija Afgan, zet dr. Spahe, postavljen je za predsjednika općine Banja Luka,*

16. *Uzeir-aga Hadžihasanović, najbliži prijatelj i saradnik dr. Spahe, i Uzeir-agin zet Mustafa Softić, vijećnici su u općini i članovi Upravnog odbora Gradske štedionice,*

17. *Muhamed Softić, brat zeta Uzeir-age Hadžihasanovića Mustafe Softića, postavljen je za činovnika u općini grada Sarajevo.*

Ban naglašava da mnogi “uvereni da je ministar dr. Mehmed Spaho sve-moćan navalili su na njega sa mnogobrojnim zahtevima i kad nisu mogli biti zadovoljni, počeli su protestvovati”. Ban navodi da je tako došlo do sukoba Uzeri-age Hadžihasanovića, glavnog Spahinog partijskog eksponenta, i dr. Mahmuda Behmena, advokata i brata ministra dr. Šefkije Behmena zbog postavljanja Mustafe Softića za činovnika u gradskoj općini Sarajevo. Taj se sukob prenio i na rad Gradskog vijeća, pa se čak Behmenova grupa povukla iz Vijeća. Raskol se prenio i na šire muslimanske mase u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a došlo je i do raskola među samim spahinovcima nakon izbora Vakufskih sabora. Tu je došlo do razmimoilaženja između dr. Spahe i dr. Šefkije Behmena.

Ban kaže da su gajretovci, koje vodi dr. Avdo Hasanbegović, u odnosu na spahinovce neznatni, mada okupljaju intelektualce, ranije "Gajretove" stipendiste. Svi su nacionalistički deklarirani i javno orijentirani prema Beogradu. Ban spahinovce naziva vjerskim konzervativcima, a gajretovce vjerskim i društvenim modernistima. *"Većina spahinovaca neostupno pridržava se svih starih običaja, koje je današnja Turska Republika davno već i Zakonom ukinula, dok gajretovci i njihove porodice u veliko od tih običaja kao zastarelih i često škodljivih odstupaju. Njihove žene češće se viđaju otkrivena lica i uopšte oseća se pokret za saobražavanjem kulturnoj sadašnjici"*. Stoga ban predlaže da se gajretovci ne smatraju opozicionarima, nego da im se izlazi u susret naročito u personalnim pitanjima.

Ban kaže da muslimane bivše radikale vodi Hafizadić iz Travnika.⁵⁸ To je mala, ali veoma agilna grupa. I oni, kao i gajretovci, nastojali su se pomiriti sa spahinovcima, ali je Spaho to odbijao.

Na čelu Muslimana frankovaca bio je Hakija Hadžić. Ovo je također malobrojna grupa, ali vrlo aktivna u borbi protiv dr. Spahe i dr. Behmena. Ban smatra da se s ovom grupom "ni pod kojim uslovima ne može očekivati kakva iskrena saradnja, pa i u slučaju sporazuma sa HSS".⁵⁹

Sukob različitih političkih grupa došao je do izražaja i u Gradskom vijeću u Sarajevu. Ban Drinske banovine je 25. januara 1937. obavijestio Stojadinovića da je sukob dviju struja u sarajevskom Gradskom vijeću (Uzeir-age Hadžihasanovića i dr. Mahmuda Behmena) kulminirao na sjednici Gradskog vijeća, te je svih pet vijećnika Behmenove grupe (dr. Ahmed Abadžić, Asim Arslanagić, Seid Husedžinović, Edhem Čejvanija i dr. Mahmud Behmen) 24.

⁵⁸ Sulejman-beg Hafizadić je rođen 1887. u Travniku. Studij medicine završio 1913. na Medicinskom fakultetu u Istanbulu, a koncem te godine, ne mogavši dobiti posao u Bosni, odlazi na Bečku kliniku gdje ga zatiče Prvi svjetski rat. Od 2. 9. 1914. do 10. 9. 1916. kao ljekar-asistent bio je na ratištu pri bečkom Crvenom križu, grupa Beč II, a od 11. 9. 1916. do 7. 12. 1918. upravnik je lječilišta u Brezopolju u Mađarskoj. Njegova istanbulska diploma nije nostrificirana u Austro-Ugarskoj, nego je samo važila "dok traje rat". Poslije Prvoga svjetskog rata vratio se u Travnik i zaposlio kao gradski ljekar (fizikata). Bio je politički aktivan u okviru Radikalne stranke. Još u vrijeme studija u Istanbulu jedan je od osnivača Srpsko-muslimanskog društva "Nada istoka", čiji je predsjednik bio više godina. Sa Šerifom Arnautovićem, Sarićem i Avdom Sumbulom aktivno je sudjelovao u prosvjedima povodom aneksije BiH 1908, a i kasnije je bio aktivan u društvu "Gajret". Umro je 29. novembra 1941. u Travniku.

⁵⁹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

novembra 1936. gradonačelniku Bičakčiću podnijelo ostavke obrazlažući to sljedećim:

1. *Uprava se ne pridržava programa rada,*
2. *Vijećnici ne sudjeluju u radu Vijeća, nego se uvijek stavljaju pred svršen čin,*
3. *Rad je bio loš, jer to nije bio rad nego nerad,*
4. *Općina živi od zajmova u svojoj štedionici; osim toga, općina uzima zajmove, ali ih ne vraća,*
5. *Gradsko vijeće nije u prilici kontrolirati rad Upravnog odbora Gradske štedionice, zbog sastava Upravnog odbora, a Nadzorni odbor ne samo da se ne saziva, nego nije uopće konstituiran.*

Ban je izjavio da pokušaji gradonačelnika Bičakčića da dođe do pomi-
renja nisu uspjeli, te su svi vijećnici ostali pri svojim ostavkama. “Kako su
svi vijećnici članovi JRZ to je predsjednik banovinskog odbora ministar g.
dr. Mehmed Spaho pozvao vijećnike i na njih uticao da ostavke povuku, ali i
pored svega toga oni su ostali pri svome, tražeći, da se cijelo opštinsko vijeće
smijeni i drugo u sporazumu sa njima postavi”. Nakon toga je Uzeir-aga Had-
žihasanović tražio da se iz Vijeća odstrane svi prijatelji dr. Behmena, tvrdeći
da je Behmenova politika “frankovačka hrvatska politika”. Nakon mjesec i po
dana pregovaranja te ostavke preko Gradskog poglavarstva predate su i banu,
mada je i on lično nastojao pomiriti dvije struje, ali bez uspjeha.

U ovom izvještaju ban javlja o svojim aktivnostima u vezi s tim ostavka-
ma. On je, naime, sazvao Mjesni odbor JRZ, a na sjednici su mu Uzeir-aga
Hadžihasanović, dr. Dušan Davidović i gradonačelnik Bičakčić savjetovali da
se ostavke uvažee, a upražnjena mjesta popune novim vijećnicima. Oni su bili
protiv smjene čitavog Gradskog vijeća, “jer to bi značilo da su g. dr. Behmen i
drugovi u pravu te se vijeće kažnjava razrješenjem”. Potom, ban je izjavio da su
mu oni predali i spisak ljudi koje bi trebalo imenovati za vijećnike.

Dr. Spahu, kao šefa JRZ Drinske banovine, ban je zamolio za mišljenje, ali
je Spaho odbio sudjelovati u tome, izjavivši: “Kad me nisu htjeli poslušati neću
o toj stvari da čujem”.

Iako Vijeće nije usvojilo budžet, banovo je mišljenje da je smjena čitavog
Vijeća nemoguća, te je rješenje jedino u imenovanju novih članova, umjesto
onih koji su podnijeli ostavke. Mjesni odbor JRZ je banu za nove vijećnike

predložio: Husejina Alića, dr. Hivziju Gavrankapetanovića, Muhameda Zlatara, Nezir-agu Kruču, Rasima Kurića, Fehima Festu – limara, Fehima Aguševića, Salih-agu Nanića i Sead-bega Fadilpašića, zeta dr. Hrasnice. Tako u ovom Vijeću ne bi bilo prijatelja dr. Behmena, što je dobro, jer je jaz između tih dviju grupa nepremostiv, a i sam Behmen je među muslimanima bez velikog utjecaja, a među Srbima napoželjan. Svako drugo rješenje dovelo bi do velikih trzavica ne samo u građanstvu nego i u samoj JRZ. Na kraju ban moli za mišljenje Stojadinovića o toj stvari, pogotovo što je, prema njegovoj izjavi, dr. Spaho uporno odbijao izjasniti se o ovoj stvari.

Ban je 18. februara 1937. povodom iste stvari ponovo pisao Stojadinoviću, obavještavajući ga o toku događaja i činjenici da ministar unutrašnjih poslova još nije donio odluku o ponuđenoj ostavci pojedinih vijećnika Općine Sarajeva. Naime, ministar unutrašnjih poslova ponovo je savjetovao banu da se radi na izmirenju dviju grupa, jer je u pitanju samo lični moment, te insistirao da ban o tome ponovo razgovara sa dr. Mehmedom Spahom.

Ministru unutrašnjih poslova ban je odgovorio da ne može postupiti po tim sugestijama, jer je već ranije uporno pokušavao dobiti mišljenje dr. Spahe o tome, ali je Spaho to uporno odbijao. U međuvremenu je ban dobio Odluku Mjesnog odbora JRZ Sarajevo da se uvažava ostavke, jer je to mišljenje većine gradskih vijećnika, te ponovo naglašava kako su odnosi između ovih dviju grupa vijećnika veoma zaoštreni, i stalno se zaoštavaju, pa bi u interesu JRZ bilo da se to pitanje okonča, pogotovo što su Uzeir-aga Hadžihasanović i dr. Dušan Davidović već nekoliko puta dolazili banu i izjavljivali da će i sami podnijeti ostavke ako se ne prihvate ostavke koje su podnijeli vijećnici članovi protivničke grupe dr. Mahmuda Behmena, a svi vijećnici Jevreji i Srbi saglasili su se s njima. I gradonačelnik Bičakčić je najavio ostavku ukoliko se ne usvoje ostavke Behmenove grupe, jer se u toj situaciji ne može izglasati budžet.

Konačno je ministar unutrašnjih poslova 19. februara 1937. uvažio te ostavke i upražnjena mjesta popunio licima koje je predložio Mjesni odbor JRZ Sarajevo. Time je pitanje ostavke pet vijećnika konačno riješeno, a ban je 23. februara 1937. javljao Stojadinoviću da je to dobro primljeno kod većine naroda.⁶⁰ Ova događanja u Gradskom vijeću bila su odraz ali i jasan pokazatelj rascjepkanosti muslimanske političke zajednice, odnosno njezine sarajevske elite. Pozicija dr. Mehmeda Spahe bila je određena činjenicom da je on u to

⁶⁰ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

vrijeme bio koalicioni partner dr. Milana Stojadinovića, mada nije moguće uspostaviti jednak proporcionalni odnos između podrške dr. Spahi i otpora dr. Stojadinoviću. Dr. Šefkija Behmen je 3. avgusta 1937. pisao dr. Milanu Stojadinoviću o situaciji u Bosni, te kaže kako je u Sarajevu bilo demonstracija protiv Stojadinovića, u kojima je sudjelovalo oko 200-300 ljudi “najgorih tipova, sve sami ološ”, koji su protestirali protiv Stojadinovića, a manifestirali za Peru Živkovića i bana Lukića. Demonstracije u Sarajevu organizirao je i predvodio narodni poslanik Jovo Zagorac, koji je, kako izvještava Behmen, nakon demonstracija u bočnim ulicama dijelio novac sudionicima demonstracija. Behmen kaže da je razgovarao sa vojnim krugovima u Bosni i Hercegovini i objašnjavao im zašto je Stojadinović forsirao sklapanje konkordata sa Vatikanom, te izražava uvjerenje da su vojni krugovi shvatili te razloge. Na ovo Behmenovo pismo Stojadinović je odgovorio 5. avgusta, izjavivši kako je iznenađen da je do demonstracija došlo samo u Sarajevu, dok u Crnoj Gori nema nikakvih demonstracija protiv Vlade.⁶¹

Dr. Šefkija Behmen se u pismu od 11. februara 1938. žalio Stojadinoviću kako je u Sarajevu Uzeir-aga Hadžihasanović prilikom senatskih izbora u jednom razgovoru sa svojim prijateljima kritizirao Šefkiju Behmena da ništa ne radi, te da će zbog toga biti odstranjen iz Vlade prilikom prve rekonstrukcije. O tome su Behmena obavijestili Emin-beg Muratbegović i Murat-beg Pašić (načelnik Bijeljine), koji su prisustvovali tom razgovoru. Behmen negoduje zbog takvog nastupa Hadžihasanovića, pogotovo zbog toga što Hadžihasanović nikada nije imao dobro mišljenje o JRZ, koju je smatrao kao “brak po šerijatu koji se može lako svaki čas razriješiti”. Šefkija kaže da su on i njegov pokojni brat zbog lojalnog držanja prema državi bili često napadani od Hadžihasanovića, pa moli Stojadinovića da utiče da se poštuje disciplina u stranci i da se ne otvara debata o tome, jer je Hadžihasanović član Užeg Glavnog odbora JRZ, pa bi se javni sukob Behmena i Hadžihasanovića negativno odrazio na stranku.⁶²

Ovaj sukob Behmena i Hadžihasanovića bio je samo odraz raskola Spahe i Behmena, koji je početkom 1938. bio posve evidentan. Šefkija Behmen je dobio 18. februara 1938. jedno pismo iz Rogatice, u kojemu mu se javlja

⁶¹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶² ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

kako je dr. Mehmed Spaho pozvao svoga rođaka Osman-agu Akšamiju preko Bajrama u Sarajevo i tom mu prilikom kazao kako se ubuduće neće dozvoliti kandidiranje Ragib-age Čapljića na izborima na listi JRZ, te da će u skoroj rekonstrukciji Vlade i Šefkija Behmen biti odstranjen iz nje. Kao razlog navodi se to da Čapljić i Behmen, navodno, rade u saradnji sa Hrvatima, a protiv interesa JRZ.⁶³

Behmen se u obračun sa Hadžihasanovićem odlučno upustio i već 2. marta 1938. obavještava Stojadinovića kako u Sarajevu izlazi list *Muslimanska svijest*, čiji je urednik Munir Šahinović Ekremov, te kako je taj list opozicioni prema JRZ. List, kaže Behmen, piše u strogo frankovačkom duhu, a na neizravan način finansiraju ga i Uzeir-aga Hadžihasanović i Edhem Bičakčić, čelnici gradske općine u Sarajevu, koji oglasima u tom listu pomažu njezino finansiranje.⁶⁴ Vidjet ćemo kasnije da se razlog ovog razlaza Spahe i Behmena nalazio u Spahinoj politici u Islamskoj zajednici i njegova odluka da se za novoga reis-ul-ulemu imenuje Fehim ef. Spaho, dok je Behmen imao svog kandidata, te će na tom pitanju doći do njihova političkog razlaza.

U vrijeme kada se odvija ovaj raskol među muslimanskom političkom elitom dolazi do potpisivanja sporazuma Hrvatske seljačke stranke i srbijanske opozicije, odnosno do sporazuma Seljačko-demokratske koalicije i drugih opozicionih stranaka o zajedničkom radu protiv Vlade Milana Stojadinovića, što je utanačeno 8. oktobra 1937. godine.⁶⁵ Radikali su sa pažnjom pratili reagiranja Bošnjaka i Mehmeda Spahe na taj sporazum, jer je sporazum otvarao beskrajno mnogo mogućnosti za stvaranje političkih kombinacija za rješavanje jugoslavenske krize. Ban Drinske banovine je 15. oktobra 1937. pisao Stojadinoviću kako Muslimani u Bosni i Hercegovini izbjegavaju javno osuditi sporazum do kojega je došlo između SDK i Udružene opozicije (UO). On misli da Muslimani to čine zato što Spaho to sugerira, a krajnji cilj je to što bi tom osudom došlo do homogenizacije Srba, a time bi muslimani, po banovom mišljenju, izgubili primat u JRZ. Ban kaže da zbog te šutnje JRZ akciju protiv sporazuma vodi JNS. "*Kod Muslimana primećuje se izvesno komešanje. Neko-liko gradskih većnika u Sarajevu članova JRZ, kao dr Hivzija Gavran Kapetano-*

⁶³ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶⁵ Čulinović F. 1961. II. 122-130.

vić, Rasim Kurić, Husejin Alić profesor, i dr Pinto, advokat i hadži Nezir Hadžić, bogati trgovac ovdašnji agituju među ostalim većnicima, da se ništa ne zaključuje po ovom predmetu u gradskom veću. Govori se da se sprema i nekakav apel dr Mehmedu Spahi da se sa obzirom na sve eventualije ne izjašnjava. Oni sada najviše operišu sa izjavom: "Zašto da se mi pre Slovenaca izjašnjavamo» i ovo se prima, jer i Slovenačka ćuti. Nejednodušnošću JRZ koriste se naši protivnici".

Povodom tog sporazuma u Sarajevu je 9. oktobra 1937. održan sastanak "patriota raznih krajeva Bosne i Hercegovine, bez obzira na stranačku pripadnost", i tom prilikom je "u bratskom i brižnom razgovoru" pretresan razvoj političkih prilika od stvaranja jugoslavske države, a "naročito temeljito je diskutiran Zagrebački sporazum koji je toga dana predat jugoslovskoj javnosti". Na ovom se sastanku znakovitim ukazuje to da je Sporazum objavljen "na dan i sat, kad je poginuo kralj Aleksandar", te konstatira kako taj sporazum "ne predstavlja nikakav sporazum o suštini hrvatskog pitanja", nego samo "objavljuje proceduru za rješavanje hrvatskog pitanja na kojoj su se složili predstavnici HSS i beogradske UO. Sporazum treba donijeti tek Konstituenta koja je predviđena u ovom Sporazumu". Konstatira se kako su ovim sporazumom i HSS i Demokratska stranka napustile ideju narodnog jedinstva "i usvojile koncepciju od tri naroda kao osnovu čitavog državnog života u budućnosti". Navodi se kako ovaj Sporazum označava potpuno drukčiji pravac razvoja jugoslavske države od onog kako ga je zacrtao kralj Aleksandar, te on označava i likvidaciju "Aleksandrovske Jugoslavije", što se iskazuje i kvalificiranjem kraljevog Ustava od 1931. kao "nemoralnog", i sve to "na dan i čas Kraljeve smrti". U ovom se sporazumu traži ukidanje Ustava iz 1931, što je, istaknuto je na ovom sarajevskom sastanku, praktički nemoguće, jer ukinuti taj Ustav znači "rušiti Aleksandrovsku Jugoslaviju i praktički izvođenje državnog udara". Sporazum traži ukidanje Ustava 1931. jer je oktroiran, a već u drugom članu traže oktroiranje Privremenog ustava (Vrhovni zakon).

Ovaj sarajevski sastanak je, izgleda, okupio uglavnom srpske političke predstavnike, premda se ne navodi ko je tačno bio prisutan (navodi se da su prisutni "patriote iz Bosne i Hercegovine"). U zaključcima se traga za razlozima "zašto sporazum ne može biti prihvaćen u srpskim masama", dok se ostali ne spominju. Na ovom je sastanku zaključeno da bi trebalo povesti akciju održavanja konferencija širom Bosne i Hercegovine kako bi narod na tim mitinzima osudio ovaj Sporazum.

Ban Drinske banovine je 30. oktobra 1937. uputio Stojadinoviću Izvještaj o stavu bosanskih Muslimana prema Sporazumu HSS u Udružene opozicije. U tom se Izvještaju navodi kako je UO odmah nakon objavljivanja Sporazuma povelu akciju održavanja konferencija i drugih sastanaka kako bi se narod pridobio za Sporazum. Kaže se kako su konferencije održane u nizu mjesta, kako po Srbiji tako i po Bosni i Hercegovini, a i krajnji ljevičari podržavaju tu akciju. Čak i JNS, *“mada je u početku najodlučnije ustala protiv sporazuma UO, očekujući da će i JRZ zajedno sa njom preduzeti u narodu istu akciju, odjednom počela je da se smiruje i kao rezerviše. Sastanci njihovih vođa su česti, ali javno sve manje djeluju. U njihovim redovima pronosi se verzija o tome da bosanski muslimani lako mogu izmijeniti svoju politiku prema JRZ, jer im se Sporazumom pruža ostavarenje njihovih davnašnjih želja o združenosti Bosni i Hercegovini kao četvrtoj pokrajini, u kojoj bi oni bili brojno najjači i najorganizovaniji i pravi gospodari. U tom slučaju Beograd bi hteo-ne hteo morao se na njih osloniti, te bi oni – JNS u Bosni – dobili onaj značaj i važnost koji su Srbi u Bosni imali po Ujedinjenju i posle 6. januara 1929. godine. Govori se da je g. dr. Mehmed Spaho imao i sastanak sa g. M. Trifunovićem u Košutnjaku, te da zato ne dopušta Muslimanima da se izjašnjavaju o “Sporazumu”, a da je zbog toga ljut na g. ministra dr Behmena i zeta Afgana u B. Luci, koji protivno rade. Svima pada u oči da čim g. dr. Spaho ode iz Sarajeva, u Sarajevo dođe g. dr. Behmen, a ako i budu oba u Sarajevu, oni se ne sastaju. Ova verzija o muslimanima – njihovim vođama isto tako protura se od strane HSS”*. Ban se na kraju žali da nasuprot ovakvoj jakoj političkoj aktivnosti opozicije, u JRZ je zavladała “krajnja inertnost”, nema nikakvih sastanaka i konferencija na kojima bi se osuđivao Sporazum, te ban moli da se u tom smislu stvari promijene, a da inicijativa mora krenuti iz Beograda.⁶⁶

U izvještaju advokata i senatora Dušana Đerića iz Tuzle od 9. novembra 1937. dostavljenog Milanu Stojadinoviću, Muslimani u Tuzli različito tumače sporazum UO i SDK. Đerić kaže da su mišljenja Muslimana o tome podijeljena. *“Najveći dio Spahinih Muslimana dosta je rezervisan. Ako se s njima zapođjene razgovor o Sporazumu, šute i ne izjašnjuju se ništa. Izgleda da je kod njih još i sada vrlo velika želja za autonomijom Bosne. Tako je kod najvećeg dijela Muslimana, koji su uz dr Spahu, dok oni drugi imaju sasvim drugo mišljenje.*

⁶⁶ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Njihovo se mišljenje prilično podudara sa našim. To su sve oni Muslimani, koji su od ranije bili u redovima radikalne stranke, koji su Sokolski i Gajretovski radnici itd. Baš sam o tome, po ovoj istoj temi, razgovarao sa senatorom Vilovićem pa je i njegovo opažanje kao i moje”.

Đerić konstatira kao važnu činjenicu to da “naš partijski list u Sarajevu *Pravda* takoreći i ne spominje ovaj Sporazum”. On kaže kako je u četiri broja lista koja su izašla od potpisivanja Sporazuma samo u jednom broju objavljena i to “vrlo blagonaklona kritika Sporazuma i više ni jedne reči. Dok *Samo-uprava* kao dnevnik vodi iz dana u dan borbu protiv Sporazuma eto taj naš partijski list u Sarajevu šuti kao zaliven”. Đerić kaže da je on pokušao da se i u Tuzli osudi Sporazum, ali je na sjednici Mjesnog odbora stranke Hasan-aga Pašić (Hadžija), koji je istodobno i predsjednik Sreskog odbora stranke i predsjednik općine, izjavio kako je razgovarao sa dr. Spahom, koji mu je prenio instrukciju da nije potrebno osuđivati taj Sporazum “a ako bude trebalo što-god (činiti) da će on već javiti”. Đerić veli da je čuo kako je Hamdija Afgan, predsjednik općine u Banjoj Luci, ukoren zbog iskazanog protesta zbog Sporazuma. Đerić na kraju uočava kako se na terenu već osjeća određena “jurnjava” zbog izbora za senatore, koji se imaju obaviti u januaru naredne godine.

Na ovo pismo Stojadinović je odgovorio 15. novembra 1937. da je razgovarao sa Spahom, koji se saglasio sa osudom Sporazuma, samo je naglasio kako je nezgodno da je ta osuda došla prvo iz srpskih redova. Spaho je smatrao kako bi tu politiku trebala voditi čitava JRZ. Na kraju ovoga pisma Stojadinović je tražio od Đerića konkretna imena kao prijedloge za senat. U pismu od 25. novembra 1937. Đerić sugerira Stojadinoviću da bi prilikom izbora za senat trebalo voditi računa o Kostu Gnjačiću i Osmanu Viloviću iz Drinske banovine, te Mihajlu H. Steviću iz Gračanice za Vrbasku banovinu.⁶⁷

Uoči izbora 1938. godine situacija će se i među Bošnjacima malo zaoštriti. Tada će se pojaviti i napuštanje, doduše ne tako masovno, redova JRZ. Tako je, naprimjer, mjesni odbor JRZ u Čapljini 9. oktobra 1938. u formi proglasa obavijestio javnost o napuštanju JRZ, jer su procijenili da politička aktivnost JRZ nije u interesu Muslimana. Odbornici JRZ iz Čapljine, predvođeni sekretarom Ešrefom Zuhrićem, izjavljuju da žale što su ikada podržavali JRZ i dr. Mehmeda Spahu. Ovaj odbor je pristupio Muslimanskoj organizaciji Hakije

⁶⁷ ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1

Hadžića, i podržavaju njegovo djelovanje izloženo u pismu naslovljenom “Temeljne težnje muslimanske organizacije”.⁶⁸

Smrt (u sobi ili kupatilu?)

Nakon izbora 1938. godine došlo je do obaranja Stojadinovićeve Vlade. Novu je Vladu sastavio Dragiša Cvetković, a Spaho je zadržao poziciju ministra saobraćaja. Uz njega, i Džafer-beg Kulenović zauzeo je mjesto ministra šuma i rudnika. Spaho je sredinom juna 1939. boravio u Njemačkoj i u Berlinu se susreo sa ministrom saobraćaja Trećeg rajha dr. Dorpmüllerom, a iz Berlina je otputovao u Hamburg, gdje je razgledao lučka postrojenja i obišao niz drugih gradova (Frankfurt, Heidelberg, Duisburg itd.).⁶⁹ Bio je to njegov posljednji boravak u inostranstvu. List *Pravda* je 29. juna na naslovnici donio vijest kako je Mehmed Spaho umro 29. juna 1939. u 9:30 sati.

Vijest o nagloj smrti dr. Mehmeda Spahe proširila se po Beogradu munjevitom brzinom, a ubrzo se za tragični slučaj saznalo u cijeloj zemlji. “Pored mrtvog tijela velikog rahmetlije nalaze se stalno narodni poslanici gg. Asim Šeremet i Bećir-beg Đonlagić, te lični sekretar g. Meho H. Hasanović”. Novine dalje konstatiraju kako su dr. Spahu sa stanice u Sarajevu put Beograda ispratili sin Zijad, koji je tih dana položio maturu na gimnaziji, sin Avdo, te kćerka Emina. Bili su također i senator Uzeir-aga H. Hasanović, v. d. gradonačelnika Muhamed Zlatar, direktor Šerijatske gimnazije Husejn Alić, šura Ibrahim Šahinagić i drugi.

Vijest o smrti u Sarajevo je stigla nekoliko minuta prije deset sati. U Kraljevskoj banskoj upravi odlučeno je da pomoćnik bana Ejub Ademović tu vijest saopći Fehimu Spahi. Ademović je u društvu sa direktorom Vakufa Hazi-mom Muftićem krenuo u Faletiće, gdje se odmarao Fehim Spaho. Kada je čuo vijest, Fehim se sa svojom suprugom uputio u grad “u kuću svoje obudovjele snahe, gdje se zadržao. Tu se iskupila i ostala rodbina velikog merhuma”. Navodi se da je u to vrijeme u Sarajevu bilo malo saradnika dr. Mehmeda Spahe, ali su se svi na vijest o smrti vratili u grad. “U čaršiji, gdje se bilo iskupilo veliko mnoštvo svijeta, naročito su se tražili detalji o teškom događaju u radnji senatora Uzeir-age H. Hasanovića, koji je bio obaviješten o detaljima po svom

⁶⁸ ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

⁶⁹ *Pravda*, br. 15, 23. juni 1939.

sinu g. Mehi H. Hasanoviću”.⁷⁰

Nekoliko verzija o smrti

Navečer, 28. juna, Spaho je iz Sarajeva krenuo u Beograd, gdje je stigao 29. juna u 7:25 i odmah krenuo u svoj apartman u hotelu “Srpski kralj” na Kalemegdanu. Postoje različite verzije šta se desilo tog jutra. Prema zvaničnoj verziji, Spaho je umro u sobi i zatečen je na krevetu gdje je pao na putu prema kupatilu, a prema verziji koju je kasnije ispričao Sakib Đulabić, Spaho je umro u kupatilu “sa priljubljenom rukom i tijelom uz vodovodnu cijev”. Đulabić, koji je bio sekretar u Spahinom kabinetu, piše: “Knez Pavle uputio je dr. Spahi poziv na audijenciju kad se nalazio u Sarajevu. Stigao je i odsjeo rano izjutra u svom apartmanu hotela “Srpski kralj” na Kalemegdanu u Beogradu. Sa njim je bio lični sekretar koji ga je pratio na putu, Mehmed (Mešak) Hadžihasanović, sin uglednog sarajevskog trgovca i tadašnjeg senatora Uzeir-age Hadžihasanovića. Spremajući odijelo za audijenciju, Mešak je čuo vrisak iz kupatila apartmana, jurnuo u kupatilo, našao mrtvog dr. Spahu priljubljenog rukom i tijelom uz vodovodnu slavinu. Istrčao je na hodnik u kome je zatekao šefa beogradske policije Dragog Jovanovića. Mešak je vriskao vičući: “Ubiše ga, j[...] im srpsku majku”. Šef policije je iz Spahinog apartmana nazvao Meškovog oca Uzeir-agu, saopćio mu da je dr Spaho umro i obavijestio o Meškovim “ispadima”. Uzeir-aga je istovremeno nazvao sina i rekao mu da do susreta s njim nikome ne govori ni riječi o uzrocima Spahine smrti. Dr. Džafer Kulenović je odmah zasjeo u Spahinu fotelju. Tako je izgubio život čovjek kome su gotovo svi Muslimani nepokolebljivo vjerovali. [...] Dr. Mehmed Spaho je umro kao gazija”.⁷¹

List *Pravda* je 29. juna na naslovnici objavio da je toga dana umro Mehmed Spaho: “Jutros u 7:30 sati doputovao je višegradskim vozom na beogradsku stanicu [...] dr. Mehmed Spaho, ministar saobraćaja. Na stanici dočekali su ga ministar bez portfelja dr Džafer Kulenović, generalni direktor željeznica g. Nikola Đurić, šef kabineta g. Vlasta Kostić, narodni poslanik g. Miša Atanasijević i još neke ličnosti. Pošto se srdačno pozdravio sa svim prisutnim [...] dr. Spaho, u pratnji svog ličnog sekretara Mehe H. Hasanovića, sjeo je u auto i odvezao se u hotel Srpski Kralj, u kojem stanuje već četiri godine. Kada je došao u hotel i malo

⁷⁰ *Pravda*, br. 16, 29. juna 1939, str. 1.

⁷¹ Đulabić S. 1994. 64-65.

se raskomotio, sjeo je za pisači sto da pregleda neka pisma, koja su stigla za vrijeme njegove odsutnosti, a koja mu je predočio lični sekretar g. H. Hasanović. U to se telefonom javio šef kabineta g. Vlasta Kostić da saopći da je [...] pozvan na policijsku proslavu. [...] Dr. Spaho odgovorio je da je preopterećen poslom i da na proslavu ne može ići, ali da će odmah doći u kabinet. Uzeo je nešto da piše. U to se odjednom uhvatio za srce i klonuo sa stolice. Lični sekretar H. Hasanović odmah je priskočio da ga pridrži, ali je već bilo prekasno. Odmah su obaviješteni ljekari, ali oni nisu mogli (ništa drugo učiniti) nego da konstatuju smrt”.

Kasnije je nastalo uvjerenje da je ubijen. Oni koji vjeruju u ubojstvo navode da je glavni naručilac bio knez Pavle, koji je smatrao da je Spaho prepreka za sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne i Hercegovine. Dopisnik istanbulske lista “Džumhurijet” Mehmed Sulejmanpašić objavio je 5. jula 1939. sumnju da je Spaho otrovan, argumentirajući to i stavom šefa beogradske policije Dragog Jovanovića, koji je čitavo vrijeme bio u sobi sa Spahinim tijelom, istjerujući svakog “koji se zadržavao više od pola minute”.

Krajem 20. stoljeća ova teza o ubojstvu dr. Mehmeda Spahe dostigla je svoju kulminaciju, što je bilo posebno medijski promovirano. List *Oslobođenje* 1997. objavio je dugi feljton Mustafe Resulovića o ubojstvu.⁷² Resulović je glavni razlog za Spahino ubojstvo vidio u njegovom odbijanju da se dopusti podjela Bosne i Hercegovine, što je bilo očito u to doba kada su se završavali pregovori Cvetkovića i Mačeka. “Zbog toga su (se) odmah nakon smrti u Sarajevu, u krugovima JMO počeli pronositi glasovi da je dr Spaho umoren. Najprije je kolala verzija da su ga “ubili strujom u kupatilu”, ali je odmah tu verziju zamijenila druga – da je otrovan crnom kafom. Tu verziju, odnosno sumnju, iznio je jedan od najbližih saradnika dr Spahe u JRZ Uzeir-aga Hadžihasanović, čiji sin je bio sekretar kabineta dr. Spahe i jedini je bio prisutan u neposrednoj blizini kada je nastupila iznenadna smrt. Autopsija nije izvršena i zvanični nalaz ljekara je bio da je riječ o srčanom udaru”. Resulović se pozivao na jedno saopćenje koje je dao Mehmedalija Bojić na jednom okruglom stolu, i koji je tvrdio da je Spaho otrovan, kao i na mišljenje Muhameda Filipovića, koji je u svojoj knjizi *Bošnjačka politika* također zastupao tu tezu.⁷³ No, ključni

⁷² *Oslobođenje*, 2. 3. 1997; 14. 3. 1997.

⁷³ Zanimljivo je da Mehmedalija Bojić to ne kaže izričito u svojoj knjizi *Historija Bosne i Bošnjaka*.

Resulovićev dokaz je jedno pismo koje je za vrijeme rata u Sarajevu 1994. dobio Avdo Spaho, sin Mehmeda Spahe. To je pismo uputio sarajevski advokat Nusret Gluhić, koji je u tom pismu Avdi Spahi prenio izjavu svog prijatelja Safera Ahmića, koji je tvrdio da je 1947, kao oficir Jugoslavenske vojske, bio na intendantskom kursu u Snetvidu kod Ljubljane i tamo upoznao izvjesnog Tomislava Duvnjaka, rođenog u Imotskom "ili okolini", koji je pričao kako je on imao druga zvanog "Spaho", koji se hvalio kako je taj naziv dobio zbog toga što je lično otrovao Mehmeda Spahu. Taj "Spaho" je radio kao konobar u hotelu gdje je Mehmed Spaho imao apartman, te da mu je on lično sasuo otrov u kahvu. Ovaj "Spaho" je tokom Drugom svjetskog rata bio partizan u 13. proleterskoj brigadi "Rade Končar", skupa sa Tomislavom Duvnjakom i često se hvalio svojim "podvigom".

Safer Ahmić je u toj izjavi tvrdio kako je to svojedobno ispričao Nusretu Gluhiću, ali ovaj to nije smio prenijeti porodici Spaho "zbog poznatih postupaka UDBE i tadašnjih vlasti". Resulović je nakon toga utvrdio i slijedeće: *"Konobar iz hotela "Srpski kralj" zvao se Dragan Vujić. Sa potpisom Kapetan Dragan Vujić Spaho, on se kao autor jednog priloga pojavio u knjizi "Tri godine borbe 13. proleterske" izdanje 1945, izdavač Klub 13. proleterske brigade "Rade Končar", štamparija Vjesnik. Dragan Vujić Spaho živio je kasnije u Beogradu kao pukovnik JNA i u susretima sa tadašnjim kolegama, među kojima je bio i Mehmedalija Bojić, ispričao o trovanju dr. Mehmeda Spahe u hotelu "Srpski kralj", gdje je 1939. radio kao konobar. Nije pričao po čijem je nalogu to uradio".*

Tako je u doba totalnog urušavanja komunizma i općeraširene identifikacije vojske koja je od 1992. do 1995. razarala Sarajevo sa komunističkom Jugoslavenskom vojskom odjednom ponuđeno i rješenje zagonetke oko Spahine smrti 1939. godine. Rješenje koje je bilo posve u skladu sa vremenom u kojem je izrečeno. Činjenica da je dr. Mehmed Spaho početkom 1930-ih godina svoje povlačenje iz političkog života pravdao, između ostalog, i zdravstvenim razlozima, nikoga nije zanimala.

IZVORI I LITERATURA

a. Izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

- Veliki župan Sarajevske oblasti (VŽSO)
- Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB)
- Zbirka M. M. Stojadinovića

Bošnjački Institut, Sarajevo (BIS)

- Mehmed Spaho (MS)

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka (ARS)

- Vrbaska banovina

b. Novine:

- *Dani*
- *Oslobođenje*
- *Pravda*

c. Literatura:

- Bijedić B. 1999. *Dani*, 12. 4. 1999.
- Boban Lj. 1971. "Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija". *Časopis za suvremenu povijest*. br. 1. Zagreb: Institut za suvremenu povijest.
- Boban Lj. 1974. I., II. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1929-1941*. Iz povijesti hrvatskog pitanja. Zagreb: Liber.
- Boban Lj. 1987. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost.
- Boban Lj. 1989. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*. 2. Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost.
- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka* (VII-XX vijek). Sarajevo: Šahinpašić.
- Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*. Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ.
- Čulinović F. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. II. Zagreb: JAZU.
- Đulabić S. 1994. *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana (od Spahe do Alije)*. Sarajevo: Sakib Đulabić.
- Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Imamović M. 2008. *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Išek T. 1991. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Jahić A. 2007. *Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*. (doktorska disertacija). Tuzla: Filozofski fakultet.
- Kemura I. 1986. *Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Memoari. 1990. *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*. Beograd: SFAIROS.
- Milosavljević S. T. 2005. *Memoari. Banovanje*. Banja Luka: Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske.
- Mulaosmanović A. 2008. "O političkom kontekstu 'Afere Agrokomerc' (utjecaji na razvoj tvornice u svjetlu odbrambenog koncepta u SFRJ)". *Historijska traganja 1*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Pilav M. 1996. *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zürich: Bošnjački institut.
- Ribar I. 1949. *Politički zapisi*. II. Beograd: Prosveta.
- Stojadinović M. 1970. *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Stojkov T. 1969. *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta.
- Šarac N. 1975 *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarac N. 1996. "Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1929. godine." u: *Bosna i svijet*. Sarajevo: Institut za istoriju.

SUMMARY

POLITICAL ACTIVITY OF MEHMED SPAHO FROM 1929 TO 1939

In the life of Dr. Mehmed Spaho, the period after 1929 can be observed as two separate eras. The first era, which lasts from the introduction of dictatorship in 1929 until 1935, can be further divided into two shorter periods: 1929-1932, characterised by his political inactivity; the second period that began in 1933 and lasted until 1935, which was marked by Spaho's opposition to the political regime. The period after 1935 was an era of Spaho's uninterrupted participation in the state authorities. This

is at the same time the most significant period of Spaho's political career.

In the time of the 6th of January Dictatorship, Spaho was not politically active. Main reason for his abstention from political life was his conflict with Milan Srškić, who was a very influential politician at that time. Spaho became politically active at the beginning of 1933, with the famous Sarajevo Punctuations, for which he was sentenced to 20 days of prison, yet this act officially marked his triumphant return to the highest circles of Yugoslav political scene. As of 1935, he was the key political partner of Milan Stojadinović and the most important politician from Bosnia and Herzegovina. At the moment of his death, on 29 June 1939, he held the office of the Minister of Transport.

Key words: Mehmed Spaho, the 6-th of January Dictatorship, Sarajevo Punctuations